

VÁLKA, MÍR, KRIZE, REVOLUCE 20. LET VE STŘEDNÍ EVROPĚ

EMIL VORÁČEK

V roce 1965 se zvědaví francouzští historici, „mladí inkvizitoři“, zeptali „angažovaného diváka“ politologa Raymonda Arona, co je konstantou jeho díla, odpověděl: „Je to zamyšlení nad 20. stoletím, ovlivněným marxismem, a pokus o objasnění různých sfér moderní společnosti: ekonomiky, společenských vztahů, politických režimů, mezinárodních vztahů a ideologických diskusí.“¹ Respektuji tento závěr renomovaného myslitele.

Období, které následovalo bezprostředně po skončení „velké války“, několik let zhruba v rozmezí 1918–1923, bylo všechno jiné než klidné. Pro toto období je používán zejména termín krize, často doba revolucí, budování demokratického státu. Je to pochopitelné. Tématu byla věnována odbornou historiografií již dlouhá řada prací, byť největší úrody a pozornosti se pochopitelně dočkala válka sama. V průběhu dnes již více než stovky let od tohoto období se postupně měnily interpretace, nové pohledy pochopitelně změnily i události desetiletí let následujících, celé ono „krátké století“. Objevila se řada velkých syntéz zpracovaných znalci celého období.² Současně však řada témat byla dlouho buď nedoceňována, nebo k nim ještě jakoby nedozrála doba. Nemůžeme tedy rozhodně říci, že už „všechno známe“. Ani v syntetizujících pracích, byť s bohatým využitím interdisciplinárního přístupu, není jednoduché zhodnotit a obsáhnout neskutečně bohaté prolínání problémů. Proto jsme se v této studii pokusil přistoupit z pohledu na synergii doby, přičemž byly vybrány oblasti na jedné straně relativně známé a prostudované, na druhé straně oblasti, které mají snad očekávané spojitosti, ale opět málo studované, či dokonce opomíjené. Zamíříme k otázce souvislostí především

-
- 1 Aron, Raymond: *Historie XX. století*. Praha 1999, s. 10. Na přelomu 20.–21. století vstoupila do diskuse celá řada autorů, kteří se nad „krátkým“ 20. stoletím zamýšlejí. Z nich nutno upozornit zejména na práci Erika Hobsbawma, viz pozn. 2.
 - 2 Hobsbawm, Eric: *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914–1991*. London 1994. České vydání: týž: *Věk extrémů. Krátké dějiny 20. století 1914–1991*. Praha 2010; Michalka, Wolfgang: *Der Erste Weltkrieg. Wirkung, Wahrnehmung, Analyse*. München 1994; Möller, Horst: *Europa zwischen den Weltkriegen*. München 1998; Berend, Ivan T.: *Decades of Crisis. Central and Eastern Europe before World War II*. Berkeley/ Los Angeles/ London 1998; Rotschild, Joseph: *East Central Europe between the Two World Wars*. Seattle and London 1992.

sociálního vývoje, sledující zejména linii funkčnosti/nefunkčnosti státu, teprve budovaného, právě v období vzestupu nespokojenosti obyvatelstva s katastrofálním zásobováním, projevy hokynářství a šmelinaření, které těžce poškozovalo slušné obchodníky, hladových bouří, politické radikalizace, až k problémům formování zdravotního systému, jeho boji s epidemiemi, sociálními nemocemi. Není například náhodou, že otázce španělské chřipky, která si zřejmě vzala životy více lidí, než kolik jich padlo na válečných polích, byla věnována badatelsky zcela nedostatečná pozornost.

Metodologie výzkumu, možné přístupy

Když se zamýšlíme nad obdobím, které následovalo těsně po skončení „velké války“, nelze přehlédnout komplexnost situace, kdy se navzájem prolínala řada rovin. Pro dobu po skončení rozsáhlého válečného konfliktu je to přirozené.

Právě tato situace měla však významný synergický potenciál, který mohl vést k rychlému vzplanutí sociálního konfliktu s politickým pozadím. Uvažme rejstřík stávajících faktorů ve hře: rozvrácená ekonomika, podvyživenost, zdravotní problémy, pandemie, proměny mentality za války a následné psychické problémy velké části populace, následná politická radikalizace, plány extrémního řešení problémů, proti tomu nezměrné úsilí o stabilizaci, v řadě zemí demokratický vývoj. Současně disponujeme mohutnou databází pramenů, odborné literatury. Existuje však jeden druh pramenů, který nabízí možnost pohledu na vývoj v čase, současně je strukturně stabilizovaný, vyžaduje si však také potřebu hlubšího metodologického ukotvení. V této studii si dovolím vycházet zejména z dochovaných situačních zpráv z jednotlivých okresních policejních ředitelství v českých zemích, kromě dalších pramenů umožňující pohled na související témata. Pravidelnost podávání zpráv, jejich jednotná struktura umožňuje podrobněji analyzovat vývoj situace. Vzhledem k omezenému prostoru danému této studii však vyberu kratší období těsně po „velké válce“, zejména rok 1919. Zprávy tohoto typu byly pochopitelně podávány dříve. Ve válečných letech 1915–1918 byly zpracovávány zprávy presidia českého místodržitelství na podkladě hlášení okresních hejtmanů a předkládány ústředním orgánům ve Vídni.³ Krátce po vzniku Československé republiky bylo jejich zpracovávání zastaveno. Nestabilní situace, chaos, úsilí o stabilizaci veřejného života a tím i potřeba přehledu o situace v republice si vbrzku vyžádala jejich obnovení, ke kterému bylo přikročeno již po dvou měsících výnosem prezidia ministerstva vnitra ze dne 7. ledna 1919 (Prezidium zemské správy politické Národního výboru).⁴ Zprávy byly soustřeďovány v prezidiu zemské

3 Srv. edici: Souhrnná hlášení presidia pražského místodržitelství o protistátní, protirakouské a protiválečné činnosti v Čechách 1915–1918. K vydání připravila Libuše Otáhalová. Praha 1957.

4 Termín presidium místodržitelství bylo používáno ještě v době, kdy již sám termín Národní

správy v Praze. Po schválení a podpisu správcem místodržitelství (Zemské správy politické) Janem Kosinou „rozmožené čistopisy byly pak ihned odeslány presidiu ministerstva vnitra, presidiu ministerské rady a Kanceláři prezidenta republiky.“⁵ Úkolem přednosty okresního hejtmantství bylo, „aby každou neděli sem předložil přehlednou a úhrnnou zprávu o politické situaci ve svém úředním obvodu za uplynulý týden, počítaje od neděle (včetně) až do soboty (včetně), pak zvláštní zprávu o všech událostech, proudech a hnutích, jež by se mohly stát nebezpečnými myšlenky republikánské, demokratickým zásadám nebo ústavě státní anebo mají důležitost pro blaho a vývoj republiky.“⁶ Vedení státu tak bylo průběžně obsáhle informováno o situaci v českých zemích. Na edice uvedených situačních zpráv vydaných ještě v 50. letech bohužel nenavázaly podrobnější edice, které by zachytily tyto důležité prameny v následujících dvou desetiletích první republiky v následujících desítkách let, a to ani po pádu reálného socialismu a návratu k demokracii v roce 1989.⁷ U pramenů, které pokrývají delší časové období, přičemž události jsou zaznamenávány a shodně strukturovány, se nabízí možnost jejich hlubšího zhodnocení.

Nabízí se tudíž otázka, zda bychom nemohli využít v jiných společenských vědách standardně používané výzkumné koncepty, a které by mohly být přínosem pro historiografický výzkum stavu společnosti. Podle našeho názoru, jednou z použitelných výzkumných koncepcí, nacházející se poněkud mimo pozornost zejména českých historiků, je koncept sociální anomie. Sociální změna, zejména pokud k ní dochází rychle, ve velkém rozsahu a trvale, vede k anomii, tj. stavu rozkladu společnosti. Tato základní teze francouzského sociologa Emila Durkheima, a kterou vyslovil již na konci 19. století ve svých pracích o „Dělbě práce“ a „Sebevraždě“ byla využívána při výzkumu anomie v kriminologii a při studiu deviantního chování zejména v západním Německu v 50. letech, při výzkumu Německa

výbor byl zrušen! Shodou okolností o den později po vyhlášení výnosu, 8. ledna 1919 provedl pomatený mladík s anarchistickou minulostí, Šťastný, neúspěšný atentát na premiéra Karla Kramáře. Následovaly pochopitelně demonstrace měšťanstva před Lidovým domem, proti sociálním demokratům.

- 5 Souhrnná týdenní hlášení presidia zemské správy politické v Praze o situaci v Čechách 1919–1920. K vydání připravil Alois Kocman. Praha 1959, s. 7.
- 6 Souhrnná týdenní hlášení presidia zemské správy politické v Praze o situaci v Čechách 1919–1920, s. 7. Oběžník všem pánům přednostům okresních hejtmantství – okresních správ politických, politických expozitur, panu policejnímu řediteli v Praze, panu správci policejního komisařství v Plzni a panu přednostovi správní komise v Liberci.
- 7 Pro kritické období let 1937–1938 s těmito prameny pracoval mj. německý historik Detlef Brandes, resp. také Emil Voráček: Die Tschecho-Slowakische Republik nach dem Münchener Abkommen 1938. Neue Fragestellungen und Forschungsmöglichkeiten zur Entwicklung im tschechischen Landesteil. Thesen und erste Ergebnisse. Das Münchener Abkommen von 1938 in europäischer Perspektive. München 2013, s. 411–428.

za nacismu a v období obnovy demokracie. V sociologii, jakož i v politologii zůstal tento koncept vcelku a to i přes úsilí Roberta K. Mertona vlastně nevyužit.⁸ V nových výzkumech německých sociálních badatelů je však tento koncept intenzivně využíván právě pro výzkum přechodových stavů demokracie – diktatura, tj. včetně transformace.⁹

Pro výzkum stavu společnosti, zjišťování anomických stavů, je každém případě nutné využít i kriminologické literatury. Z periodik je užitečné užít Kriminalistický věstník a Věstník ministerstva vnitra. V Národním archivu najdeme fond Zemské četnické velitelství pouze pro Čechy. Na Slovensku na jaře až léte 1919 československá armáda vedla boj proti jednotkám Maďarské republiky rad, bezpečnostní strukturu (jakož i později na Podkarpatské Rusi) bylo nutno teprve vybudovat, resp. rekonstruovat, vzhledem ke zcela rozvrácené správě po rozpadu monarchie, kdy se původní aparát, národnostně maďarský rozprchl, materiály byly převážně zničeny, v lepším případě z nich zůstávaly trosky.¹⁰

Svět plný sociálního napětí, hladových bouří, revoluce a převratů i pokusu o restauraci rozbitých monarchií

Rok před závěrem Velké války, se na východě Evropy, na troskách Ruského impéria a neúspěšného pokusu o budování demokratického Ruska, které vzešlo z únorové revoluce, vynořila politická síla, která v říjnu 1917 dobyla moc ve jménu radikální doktríny, odvolávající se na marxismus.¹¹ Zejména v Evropě vyvolal

8 Vývoj pojmu sociální anatomie od Emila Durkheima po současnost viz Dreitzel, Hans Peter: Die gesellschaftlichen Leiden und das Leiden an der Gesellschaft. Stuttgart 1980; týž: Rationales Handeln und politische Orientierung. Zur Soziologie des politischen Verhaltens in der wissenschaftlichen Zivilisation. Soziale Welt 1965, č. 1, s. 1–26. Také: Velký sociologický slovník: heslo Anomie. Praha 1996, s. 77–79.

9 Waldmann, Peter (hg.): Diktatur, Demokratisierung und soziale Anomie. München 2003. Recenzován v: Müller, Hans Peter: Das Parlament, (das politische Buch,) 54, 2004, s. 18; Waldmann, Peter: Soziale Anomie. Zur Fruchtbarkeit eines klassischen soziologischen Konzeptes in Bezug auf die Entwicklungsländer. In: Geschichte und Gegenwart 3, 1998, s. 143–164.

10 Dovolují si vyslovit poděkování paní PhDr. Heleně Nováčkové a kolegovi PhDr. Davidu Hubenému, Ph.D. z Národního archivu, kteří byli tak laskaví a konzultovali se mnou tuto problematiku. David Hubený provedl obsáhlou rešerši ve fondech Národního archivu. K vlastnímu výzkumu stavu společnosti s využitím koncepce zmíněné sociální anomie, jsou použitelné především: fond Ministerstvo vnitra – nová registratura, sign. B 2141, kart. 12 075, organizace státní policejní služby v ČSR – informace pro cizinu 1921–1938; fond Zemské četnické velitelství (jen pro Čechy): trestní statistiky, inv. č. 865, kart. 1031–1039; různé zásahy 1921–1938, inv. č. 866, kart. 1040–1041; statistika pátrací služby 1922–1942, inv. č. 885, kart. 1076; pátrání 1938–1939, inv. č. 888, kart. 1083; zprávy o zločinech, inv. č. 893, kart. 1097–1100; ukázky agend četnických stanic, kart. 1643–1670, etc.

11 Blíže k otázce vzestupu marxismu nejnověji viz: Morina, Christina: Die Erfindung des Marxismus. Wie eine Idee die Welt eroberte. München 2017. Naproti tomu poněkud jednostranný vý-

vznik sovětského Ruska obrovské naděje jednotlivých socialistických hnutí, jejichž radikální části se politicky posunovaly směrem k extrémnímu programu ruských bolševiků. Názorové rozdíly mezi jednotlivými socialistickými hnutími byly těžko překročitelné; vůči ostatním hnutím se silně vymezovalo vlivné evropské anarcho-syndikalistické hnutí, které mělo v Rusku početné příznivce. Na druhé straně socialismus jako takový trvale budil hrůzu v očích extrémní evropské pravice, zejména v Německu. Sovětský režim přežil své první těžké roky a stal se postupně protivníkem, partnerem v mezinárodních vztazích, s nímž bylo nutno počítat.

V okamžiku, kdy na frontách Velké války dozněla děla a vítězné velmoci se chystaly k mírovým jednáním s poraženými, panoval v Evropě poválečný chaos, který svým rozsahem překročil všechny dřívější zkušenosti. Neskončil však uzavřením mírových jednání ve Versailles. V průběhu prvních několika let po válce se nezmenšily hospodářské problémy, zásobování, zejména potravinami ani těžká sociální a zdravotní situace. Naopak jednotlivé komponenty problémů se stékaly do mohutného kotle, který hrozil výbuchem, k čemuž také docházelo. Synergie tedy fungovala. Na území bývalého carského Ruska ještě několik let probíhala krvavá občanská válka. Rozpad tří velkých impérií, budování nových států na troskách bývalých velmocí, v jejichž čele stáli politici, kteří dovršovali proces národní emancipace malých evropských národů, které dosud neměly vlastní národní stát,¹² vše toto nutně probíhalo v situaci silného sociálního napětí, politických aspirací nových proudů. Současně docházelo k pokusům o restauraci starých monarchií, probíhaly revoluce a pokusy o převraty, počínaje ruskou, následovanou revolucí v Německu. Na druhé straně Evropa dýchala ideami budování demokratického státu. Nové státy byly deklarovány jako demokratické, přičemž počáteční euforie se postupně vytrácela, aby v průběhu jednoho desetiletí nastala krize evropských demokracií, došlo k sílícímu zpochybňování funkčnosti demokracií, aby posléze došlo ke vzestupu diktátorských režimů. Proti politickému levicovému radikálně socialistickému proudu se rychle formoval pravicový. „Zatímco komunisté byli rozhodně nepřátelé demokraticko-liberálních právních států, které nahlíželi jako třídně omezené, na druhé straně politického spektra jim vyvstala stejně agresivní konkurence...“¹³ Proti komunistickému a socialistickému internacionalismu brzy vystala v řadě zemí nacionalistická hnutí různé intenzity, k nimž náležely především národovecko-rasistické, fašistické a nacionálně-socialistické strany, které zatím zůstávaly roztržštěné. Nebyly identické s tradicionalistickými autoritativními, resp. pravicově konzervativními tendencemi, jaké zde už byly před rokem

klad v práci renomovaného polského filosofa: Walicki, Andrzej: *Marxismus a skok do království svobody. Dějiny komunistické utopie*. Praha 2020.

12 Masaryk, Tomáš Garrigue: *Nová Evropa. Stanovisko slovanské*. Praha 1920.

13 Möller, Horst: *Europa zwischen den Weltkriegen*. München 1998, s. 13.

1914, byť vykazovaly mnohé styčné plochy. Společnosti se tak politicky vnitřně štěpily, tento proces v neklidném poválečném prostředí rychle dozrával, aby v návaznosti na těžkou hospodářskou situaci, vedl v řadě případů až k bouřím, které vedly k revolucím. Státy se s napjatou situací jen těžko vyrovnávaly, záleželo i na schopnostech a strategii postupu bezpečnostních orgánů, policie, armády, resp. vlády, kam situace dospěje.

Zřejmě nejkřiklavější, nejviditelnější ve všech zemích byla bída, hlad, nedostatek hygieny, skepse lidí při pohledu do budoucnosti a často odhodlanost schopnost k radikálním krokům. Přední britská pacifistka a socialistka Ethel Snowdenová (jejíž manžel Philip se v roce 1924 stal prvním labouristickým ministrem financí), živě popsala sociální mizerii v poválečné Vídni: „Uniformovaní důstojníci prodávali po kavárnách růže. Křehké dámy ve vybledlých parádních šatech žebrały se svými dětmi na rohu ulice. Na hlavních třídách rostla tráva. Obchody zely prázdnotou. (...) Na úřadech práce čekaly tisíce žen a mužů v dlouhých frontách na vyplacení podpory. (...) Galantní doktoři zápasili na klinikách a v nemocnicích s drobounkými dětmi posetými mokvajícími boláky, to vše s minimem léků, mýdla a dezinfekčních prostředků.“¹⁴ V bývalém císařském Německu byla situace ještě složitější.

Průmyslová výroba v závěru války klesla na 57 % stavu v posledním předválečném roce 1913, zásobování se zhroutilo. Po skončení války se průmyslová výroba dále propadla až na 40 % předválečného stavu. Výsledky zemědělství byly obdobné.¹⁵ Výstižnou zprávu o tamní atmosféře podal ve stati uveřejněné v Právu lidu sociální demokrat dr. František Soukup a bývalý ministr spravedlnosti druhé Kramářovy vlády. Na podzim 1919 procestoval Německo, aby se podrobně informoval o tamní situaci. Setkal se se zbídačenou zemí, plnou napětí, poté co země prošla revolucí na přelomu roku 1918 a 1919. Současně však vnímal potenciál země. „Kudy jsme jeli, všude jsme měli tentýž pocit: ohromná drahota a hlad. Kdo je tu odkázán na stravu v hostinci, ten je nešťastným člověkem. [...] Po cukru zde ani památky, také mléka nikde není a černá káva, pokud se ten hnědý odvar vůbec může nazývat kávou, pije se úplně hořká. Jen piva je všude dost i vína, ale i to je dražší, nežli u nás.“ Politik Soukup pečlivě sledoval nakolik je stále v Německu přítomen vojenský duch, tak typický pro císařství. Poznamenával že: „Bývalý lesk vojenského kabátu je plně setřen. Na ulicích vidíte sta lidí ve vojenské uniformě, rozběhlé za denní prací. Vidíte tu i důstojníky, kteří se nestydí vzít do rukou hromadu novin a prodávat je veřejně na ulici. A to už v Prusku něco znamená.“¹⁶ Srovnával také se situací v Čechách i jinde v Evropě: „Pravdou ovšem je tolik, že

14 Kershaw, Ian: *Do pekel a zpět. Evropa 1914–1949*. Praha 2017, s. 106.

15 Möller, Horst: *Die Weimarer Republik. Demokratie in der Krise*. München 2018, s. 197.

16 Soukup, František: *Pohled do Německa*. Právo lidu, 16. 9. 1919, s. 2.

v Německu je větší pořádek, pokud se týká organisace výživy, že každý obdrží také beze všech potíží ono kvantum mouky, chleba, tuků, na něž zní jeho lístek, a že také přiděly jsou o něco větší nežli u nás.... I lichva bují v Německu měrou nemění nežli u nás.¹⁷ Soukup byl ovšem natolik dobrým pozorovatelem a politikem, aby se nechal unést povrchním pohledem na stávající situaci. Neopomněl i druhou stránku situace: „Ztratí Šlesvik, ztratí ohromnou část východního Pruska... vše to jest katastrofa, která nemá hned tak v dějinách sobě rovnou. Přes to všechno nesmíme se však dívat na Německo jako na nějakou ruinu nebo beztvárnou hmotu. Německo jest něčím docela jiným nežli Rusko.“ Když hovořil o povstáních a revoluci v Německu, docházel k optimistickým závěrům: „Za dva dny byl však opět pořádek obnoven a od té doby vládne v Hamburku naprostý klid. Jak věci stojí, lze v Německu očekávat, že na podzim vybuchnou na některých místech nové bouře, čelící k dosažení diktatury, ale kdo dnes vidí celou psychologii Německa, může se vsí určitostí usouditi, že všechny tyto pokusy mohou sice vyvolati ještě nová krveprolítí, ale cíle svého nedojdou.“ Slova poslance Národního shromáždění bylo tedy nutno vnímat jako určité varování.

Srovnání s nimi najdeme s hodnocením situace v Německu, jak ji viděli čelní policejní představitelé. O této situaci byli ovšem dobře informováni také československé policejní orgány. Při návštěvě vysokého čs. policejního činitele, ministerského rady, Dr. Nováka v Berlíně ve dnech 19.–22. ledna 1920 byla sjednána a podepsána dohoda o spolupráci. Sjednaná spolupráce (s různou intenzitou) pak trvala až do nástupu nacistů k moci.¹⁸ Ve zprávě o berlínském jednání dr. Novák, který smlouvu vyjednával za československou stranu, sděluje, jaké byly postoje vedení německé policie ke stabilitě politické situace.¹⁹ Pozornost věnuje zejména některým vyjádřením, aniž by je dále komentoval. Náleží mezi ně i zamýšlený postup policie vůči komunistům: „...v situaci, v jaké se Německo nachází, zamýšlí se zatknouti a uvězniti asi 500 komunistických vůdců a Staatskommissariat doufá, že po provedení tohoto opatření bude míti na několik měsíců od komunistů pokoj. Státní komisař von Berger řekl v přítomnosti podepsaného, že komunismus v Německu během dohledné doby bude jistě potřen na hlavu, ovšem že lze očekávat, že než bude tento cíl dosažen, bude nutno ještě několikrát použití zbraní. Padlo-li několik desítek lidí, padne snad podruhé několik set lidí, snad také tisíců lidí. Tj. sice, jak pravil, zjev jistě politováníhodný, ale tomu se nedá zabrániti, má-li zase

17 Tamtéž, s. 1.

18 Návrh dohody o spolupráci ministerstva vnitra ČSR a Německa proti komunismu, Národní archiv (NA), fond Prezidium ministerstva vnitra (PMV), signatura 225-83-3, fol. 1–2.

19 Zpráva o cestě ministerského rady dr. Nováka v Berlíně ve dnech 19. až 22. 1. 1920, NA, PMV, sign. 225-83-4, fol 7–9. Jednalo se o Staatskommissariat für die Überwachung der öffentlichen Ordnung.

nastati právní jistota a bezpečnost.²⁰ Jednalo se o politický realismus nebo o cynické hodnocení situace počítající s tisíci mrtvých? „Na podepsaného byly činěny dotazy, jak se to má s hnutím bolševickým v Čechách. Dal jsem tam zprávu značně optimisticky zbarvenou poukazuje na to, že pokud komunisté u nás jsou, jedná se o ideje importované, že mimo několik středisek značné hnutí nestává a že mocenské prostředky ČSR co do spolehlivosti a početnosti úplně stačí, aby jakékoli násilné hnutí hned na počátku potlačily, že však nebezpečí takového násilného hnutí okamžitě vůbec není a také pro dohlednou budoucnost nehrozí.“²¹ Československé policejní orgány šly jinou cestou.

Ve východní Evropě byla v porovnání s Německem situace ještě zoufalejší. Na stovky tisíc běženců prchajících před ruskou občanskou válkou čekaly chmurné vyhlídky, kamkoli přišli, a jen zřídka přátelské přijetí od lidí, kteří sami trpěli velkou chudobou. V těžké situaci se nacházelo zejména Polsko, jehož větší část byla zpusťována roky bojů a několikrát se přesunujících front, kdy bojující armády za sebou jen nechávaly spálenou zemi. „Tato země,“ napsal sir William Goode, vedoucí britské mise na pomoc střední a východní Evropě v roce 1919, „zažila čtyři nebo pět okupací různými armádami, přičemž každá z nich si v této zemi vybrala zásoby. Většina vesnic byla vypálena Rusy při jejich ústupu (v roce 1915); půda zůstala po čtyři roky neobdělána. (...) Místní lidé se tu živili kořínky, trávou, žaludy a vřesem.“ Není ani tak s podivem, že se ve většině zemí poválečné Evropy šířily politické nepokoje, jako to, že nedošlo k revolučním povstáním v daleko větším rozsahu, než v jakém proběhlo, zejména v Německu.²²

Shrneme-li jednotlivé poznatky, o vnitropolitickém vývoji evropských států v počátcích meziválečného období, můžeme souhlasit s konstatováním renomovaného německého historika, dlouholetého ředitele mnichovského Institut für Zeitgeschichte, Horsta Möllera: „... když odhlédneme od několika tradičních demokratických států, všude způsobily početné problémy zásadní krize politických systémů a to i v samé Francii a Velké Británii.“²³ Nedávno zesnulý český historik Jan Křen nahlížel tuto situaci vyhraněněji: „Evropu, zvláště Evropu střední a nejvíce pak Evropu východní, přivedla válka do rozvratu a destabilizace, jejichž následky byly úvodním formotvorným zážitkem celého „krátkého“ 20. století.“²⁴ Horst Möller zdůrazňuje skutečnost poněkud nedoceňovanou historiky ve střední

20 Tamtéž, fol. 9.

21 NA, PMV, sign. 225-83-4.

22 Tomu odpovídaly nálady a názory obyvatelstva v řadě evropských zemí v roce 1919. Konkrétně, Československo, Rumunsko, Maďarsko, Jugoslávie, Francie. Viz souhrnné zprávy: NA, PMV, sign. 225-6-9.

23 Möller, H.: Europa zwischen den Weltkriegen, s. 13.

24 Křen, Jan: Dvě století střední Evropy. Praha 2005, s. 354.

Evropě na východ od Šumavy: „K hlavním konstelacím náležela bolševická revoluce v Rusku 1917, která byla novým politickým fenoménem, natolik komplexní politická ideologie ovládla stát prostřednictvím diktatury jedné strany, přičemž svým internacionalismem jej přesahovala.“²⁵

Bezprostřední reflexe Říjnové revoluce 1917 v Rusku byla ve střední Evropě, jmenovitě v českých zemích velice silná a pochopitelně mnohovrstevnatá, v žádném případě však jednolitá.²⁶ Těsně předtím, než v Rusku došlo k říjnovému povstání, chystala německo-rakouská sociální demokracie na termín 11. listopadu 1917 velkou mírovou manifestaci. Ta se v důsledku ozvěny ruské revoluce změnila „v obrovské masové shromáždění s velmi bojovnou náladou. S nadšením byla schválena rezoluce požadující, aby ruské mírové nabídky byly přijaty a aby se vláda zavázala, že přistoupí na mír bez anexí a kontribucí a uzná současnou vládu Ruska“.²⁷ V českých zemích proběhla velká demonstrace nejdříve také 11. listopadu a to v Brně, následně v Liberci 25. listopadu. Ovlivněny impulzem zvenčí se názory uvnitř rakouského mocnářství rychle diferencovaly. Heslo mír v Rakousku na podzim 1917 ovšem ještě neznamenalo požadavek rozbití Rakouska. Představitelé centralistů v Rakousku plně podporovali požadavky míru, včetně separátního, ba i uznání sovětské vlády, nicméně současně požadovali, aby přijetí ruské nabídky bylo založeno „na neporušitelnosti obou ústředních států“.²⁸

Český sociálnědemokratický tisk značně ironicky komentoval, nakolik se v komentářích ruské bolševické revoluce shodoval tisk ústředních mocností s tiskem dohodovým: „za celou světovou válku neudálo se nic takového, co by tolik rozvířilo socialistickým hnutím, jako poslední ruská revoluce maximalistů. Ruský proletariát zmocnil se vlády v Petrohradě a chce do všech důsledků dle socialistického programu zasáhnouti do běhu dějin. Pracuje s hesly: Okamžité tříměsíční příměří a zahájení mírového jednání, rozdělení půdy a majetku. Vytčením těchto zásad postavil se úplně mimo rámec válečných cílů vlád a měšťáckých stran. Měšťácký tisk je zoufalý nad událostmi v Rusku a je zajímavé, že si v tomto úsudku podávají ruku svorně čtyřdohodové noviny s listy ústředních mocností.“²⁹ Silné byly také ohlasy na požadavek míru „bez anexí a kontribucí a pro všeobecné a úplné odzbrojení“. Text mírové výzvy sovětské vlády přetisklo 10. listopadu 1917 Právo

25 Möller, H.: *Europa zwischen den Weltkriegen*, s. 4.

26 Obšírně argumentované zpracování najdeme zejména v práci Zdeňka Kárníka: Kárník, Zdeněk: *Habsburk, Masaryk či Šmeral. Socialisté na rozcestí*. Praha 1996. Nelze však nepřipomenout starší, nicméně záslužnou, faktograficky velice nasycenou práci Věry Olivové z roku 1957: Olivová, Věra: *Československo-sovětské vztahy 1917–1922*. Praha 1957.

27 Kárník, Z.: *Habsburk*, s. 228.

28 *Dělnický denník*, 15. 11. 1917, č. 280.

29 *Právo lidu*, 15. 11. 1917, č. 314, s. 1.

lidu, i když vinou rakouských úředních míst nepřesně. Postupně také otisklo výtah z deklarace práv národů Ruska pod názvem „Proklamace svobod ruskou revolucí“ a konečně i výzvu sovětské vlády, tj. Rady lidových komisařů, k národům bojujících zemí z 28. listopadu, aby se národy připojily k jednání o příměří. Takové zprávy pochopitelně doslova elektrizovaly veřejnost, zejména dělnictvo.

Říjnová ruská revoluce měla pochopitelně silný ohlas i v bezprostředních vyjádřeních českých socialistů v Říšské radě rakouského parlamentu. Z politiků se zřejmě nejimpresivněji vyjádřil poslanec Vlastimil Tusar v projevu 5. prosince 1917. V rámci parlamentní debaty o prodloužení rakousko-uherského vyrovnání v Říšské radě, v níž se zabýval zejména myšlenkou spojení Slováků a Čechů a samostatného společného státu, zdůraznil význam ruské revoluce pro dění ve střední Evropě: „Pánové, v tuto chvíli zasedli plnomocníci ruské vlády s plnomocníky nejvyššího velení rakousko-uherské a německé válečné moci u poradního stolu. Tuto záležitost nemůžeme přejítí mlčením. Já se pánové obdivuji ruské revoluci, obdivuji všechno, co ruská revoluce pro velikou věc míru vykonala. [...] Ruští revolucionáři vykonali čin, který bude působiti po dlouhá staletí. Ve světové historii bude psáno jako o národě zcela výjimečném. Zatímco všichni velicí národové Evropy byli posedlí válečným šílenstvím, povstal ruský národ a s ideální velikostí prohlásil: Nechci válčiti, ať je konec strašlivému krveprolití a vraždění. Leč ruští revolucionáři chtějí mír od národa k národu [...].“³⁰ Nejazantněji se přirozeně vyjádřili k bolševické revoluci členové radikalizující se sociální demokracie.³¹ Spontánně docházelo k řadě demonstrací v zemi, které reflektovaly mírové nabídky sovětské vlády na vyhlášení míru.³²

Zatímco v Poslanecké sněmovně Říšské rady poslanci vystupovali s ostrou kritikou rakouské vlády i s požadavky budoucího českého státu, vracely se postupně z Ruska stovky, pak tisíce až desetitisíce bývalých válečných zajatců, kteří se pochopitelně k situaci v Rusku vyjadřovali na základě vlastních zkušeností. Z celkového počtu 517 000 rakousko-uherských navrátilců (podle stavu z konce června 1918) tvořili Češi a Slováci zhruba jednu osminu, tedy kolem 65 000 osob.³³

30 Rovnost, XXXIII, 8. 12. 1917, č. 337, s. 1–2. Též viz edice Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů, d. 1., (listopad 1917 – srpen 1922). Praha 1975 (dále DMČSSV), dok. 14, s. 35–36. V této edici však byla uveřejněna jen krátká závěrečná pasáž Tusarova projevu.

31 V posledních desetiletích byla vydána řada edicí dokumentů k této problematice, bohužel však výběrově, ne vždy s dodržáním příslušných edičních pravidel. Namátkou např. Amort, Čestmír: Velká víra a naděje – Dokumenty o vztazích československého lidu k národům SSSR v letech 1917–1945. Praha 1970. Pak též v 1. dílu dokumentů k československo-sovětským vztahům, viz: DMČSSV, d. 1.

32 NA, PMV 1911–1920, sign. 8/1/18/2/1, čj. 38790/1917. 1917, 2. prosince, Chrudim – Rezoluce táboru lidu v Chrudimi požadující přijetí mírové nabídky sovětské vlády.

33 Amort, Čestmír s kolektivem: Přehled dějin Československo-sovětských vztahů v údobí 1917–1939.

Určitá část z nich se neskrývala s kritikou situace v Rakousko-Uhersku, sdílela revoluční, až bolševické myšlenky, vedoucí k představám o nutnosti změny v blízké budoucnosti doma. Rakouská policie uvědomující si rostoucí ohrožení monarchie se přirozeně snažila růst vnitřního napětí a jeho směřování pečlivě sledovat. Podle zprávy Prezidia policejního ředitelství v Praze: „Je mimo všechny pochyby, že nemalá část navrátilců, kteří se zdržují v Praze, je naplněna bolševickými ideami.“³⁴ Neměla však dostatek sil, kterými by byla schopna sledovat vše. V této době se v Praze nacházelo zhruba sice jen 370 navrátilců, ale pro oblast velké Prahy měla policie jen 5 agentů, kteří byli ovšem služebně vytíženi i další agendou, na což si policejní prezidium pravidelně stěžovalo.³⁵

Důsledky „velké války“

Světová válka přinesla obyvatelstvu nejen Evropy, řadě dalších, tehdy koloniálních území, jejich prostřednictvím však i dalším zemím, dosud nebývalé utrpení. Zmobilizováno bylo na 70 milionů mužů. Zhruba 10 milionů z nich padlo, resp. zemřelo na následky zranění, 20 milionů bylo raněno, více než 7 milionů mužů bylo zajato. Více než 8 milionů mužů se stalo invalidy. Převážná část z nich přišla o jednu či více končetin, více než tisíce osleply v důsledku použití zbraní hromadného ničení tehdy dostupných, tj. chemických zbraní, bojových plynů, většinou yperitu.

Dlouhodobé zákopové boje, kdy se linie fronty „přetlačovaly“ často jen o stovky, tisíce metrů přinesly těžké ztráty obou bojujících stran zejména na západní frontě. Britské válečné ztráty činily 723 000 mrtvých, což byl důvod, že v příštích desetiletích byl ve Velké Británii značný odpor proti možné účasti na nové válce. Ztráty amerických jednotek, které do války v Evropě vstoupily v průběhu roku 1917, nebyly vysoké v porovnání se ztrátami evropských zemí, 116 000. Polovina z toho ovšem přišla o život v důsledku pandemie španělské chřipky v roce 1918.³⁶ V porovnání se ztrátami za americké občanské války, války Severu proti Jihu, které činily 620 000 mrtvých, více než v obou světových válkách 20. století, byly tedy podstatně nižší. Hrůzy války v souhrnných velkých statistikách jsou však neosobní. Daleko více si je uvědomíme, když je vztáhneme k jednotlivým událostem,

Praha 1975, s. 41.

34 NA, fond Prezidium ministerstva vnitra Vídeň (PMV/R), sign. 22-gen, kart. 169, čj. 1405. V originále: „Es steht ausser allem Zweifel, dass auch nicht ein nicht geringe Teil der in Prag aufhältlichen Heimkehrer von bolschewistischen Ideen erfüllt ist.“

35 Nejlépe viz zmiňovaná edice: Souhrnná hlášení prezidia pražského místodržitelství o protistátní, protirakouské a protiválečné činnosti v Čechách 1915–1918. Praha 1957. Vychází zejména z dokumentů in: NA, PMV 1911–1920, sign. 8/1/92/19; Sb. 139, 37793/1917 pres.

36 Winter, M. J.: *The Great War and the British People*. London 1985, s. 75.

bojištím. Ztráty vojáků na obou stranách v bitvě u Verdunu v roce 1916 činily mezi 400 000 a 600 000.³⁷ Jak se zážitky lidí, kteří se zúčastnili tohoto masakru, zakódovaly do jejich myšlení?

V poválečných letech umíraly miliony lidí na hlad, podvyživenost se za války výrazně prohloubila, aby v poválečném období v řadě zemí přetrvávala. Miliony žen se staly válečnými vdovami, bez živitelů rodin a se svými dětmi přežívaly ve velice těžkých podmínkách. I proto také vidíme ženy radikálně vystupovat v čele zástupů např. v pražských protidrahotních demonstracích v květnu 1919. Svůj podíl na lidských ztrátách si zapsala i další pandemie, tentokrát celosvětová, tzv. španělská chřipka. V souvislosti s podvýživou si v letech 1917–1920 vyžádala podle nepřesných odhadů 17–50 milionů lidských životů, možná až 100, tedy podstatně větší počet nežli vojáků padlých na frontách.³⁸ V řadě zemí válečný rozvrat v zásobování a fungování infrastruktury, zejména v posledních měsících války, nebyl odstraněn ani v poválečných měsících. V souvislosti s dalšími faktory přispěl nemalou měrou k situaci, která vedla ke stavům sociální anomie, jež kulminovaly a vedly ke krizím, vedoucím k revolucím, zejména v bývalém německém císařství. Střety mezi socialisty a pravicí zde následně vedly k bílému teroru. Jeho symbolem se stalo zavraždění levicových politiků Rosy Luxemburg a Karla Liebknechta v lednu 1919, prvního předsedy vlády Bavorské republiky v roce 1918 po pádu monarchie socialisty Kurta Eisnera 21. února 1919³⁹ a o několik měsíců později předsedy poslaneckého klubu Sociálnědemokratické strany Německa pacifisty Hugo Haaseho.⁴⁰ Na východě Evropy probíhala občanská válka, proběhla krvavá válka polsko-sovětská.

37 Reynolds, David: *The Long Shadow. The Great War and the Twentieth Century*. London, New York etc., 2020, s. XVI.

38 Průcha, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*. I. díl (období 1918–1945). Brno 2004, s. 31. Jednalo se o jednu z nejsmrtonosnějších pandemií v lidských dějinách. „Epidemie se stala známá jako španělská chřipka, protože ostatní státy nacházející se ve válečném stavu zmínky o nemoci cenzurovaly, zatímco neutrální Španělsko k tomu nemělo důvod a o chorobě obsáhle informovalo.“ In: https://cs.wikipedia.org/wiki/%C5%A0pan%C4%9Blsk%C3%A1_ch%C5%99ipka [15. 3. 2021]. V českých zemích činila podle vyhodnocení provedeném historikem lékařství Haraldem Salfellnerem excesová mortalita v důsledku chřipky v letech 1918–1920 44 000 až 82 648 civilistů.“ Salfellner, Harald: *Odhad počtu obětí španělské chřipky v českých zemích v letech 1918 až 1920*. Demografie, 2020, roč. 62, čís. 3, s. 194. Podrobněji (překlad z němčiny): Salfellner, Harald: *Španělská chřipka. Příběh pandemie z roku 1918*. Praha 2018, s. 168. Salfellner sám uvádí, že v české historiografii se průběhem a počty obětí španělské chřipky dosud nikdo podrobněji nezabýval. Demografie, s. 183.

39 Möller, H.: *Die Weimarer Republik*, s. 198–199.

40 Podrobný životopis in Seils, Ernst-Albert: *Hugo Haase. Ein jüdischer Demokrat im deutschen Kaiserreich. Sein Kampf um Frieden und soziale Gerechtigkeit*. Frankfurt am Main 2016.

„Velká válka“ a lidské ztráty v českých zemích

Kromě ztrát způsobených na frontách, rozvratu zásobování v týlu, válka způsobila i další ztráty, které podstatně ovlivnily další vývoj společnosti. Výrazně poškodila „strom života“ populace. Když se blíže zaměříme na situaci tehdejšího poválečného Československa, zjistíme, že přímé ztráty na životech jen na území Československé republiky byly odhadovány na 400 000, ztráty způsobené zvýšenou úmrtností 80 000 a poklesem porodnosti přibližně o 700 000 (tj. počet nenarozených dětí). V důsledku těchto ztrát byl počet obyvatelstva v roce 1921, mírně nižší nežli v roce 1910.⁴¹ V klíčovém období 1910–1921 v českých zemích poklesl počet obyvatelstva o 139 181 osob, tedy žilo zde o 1,37 % lidí méně. Na úbytku se nejvíce podílely české země, kde úbytek obyvatel činil (modelově) 111 387 osob.⁴² Na rozdíl od českých zemí, na Slovensku ani na Podkarpatské Rusi tomu tak nebylo, byť v tomto desetiletí docházelo k početné emigraci, zejména do severní Ameriky. Největší úbytek obyvatelstva zjistíme pochopitelně ve válečných letech, k dramatickému poklesu došlo v prvním poválečném roce 1919, kdy počet obyvatelstva klesl pod úroveň roku 1909, tedy pod 10 milionů obyvatel na 9 921 710. Podepsal se zde úbytek způsobený vystěhováním se z republiky části domácí německé populace, podstatné však byly dozvuky války, těžká podvýživa, značný růst úmrtí na tuberkulózu a kulminace pandemického onemocnění, španělské chřipky v situaci, kdy úroveň zdravotnictví nebyla dostatečná z více důvodů. Zdravotnictví bylo v důsledku tohoto stavu přetížené.

Konkrétně v českých zemích se v roce 1913 se narodilo 263 000 živých dětí, aby v roce 1918 počet živě narozených klesl na 113 000. Od ledna roku 1911 do sčítání lidu v roce 1921 počet osob ve věkové skupině do 4 let klesl o 472 000, ve skupině od 5 do 9 let, klesl o 141 000.⁴³ V porovnání s rokem 1914, činil pokles obyvatelstva – 361 776, tj. – 3,5 %. Podle odhadu Zdeňka Kárníka, který pracoval s odhady demografického vývoje uveřejněnými v práci Marka Weiricha z roku 1938, když zakalkulujeme růst počtu úmrtí, počty nenarozených dětí, tak jich „scházelo“ přibližně 665 000, teoreticky tedy 6,3 %.⁴⁴ Pokud se podíváme blíže na údaje o počtu živě narozených dětí v průběhu kritického desetiletí, dostaneme tento konkrétní obraz.

41 Průcha, V. a kol.: *Hospodářské dějiny*, s. 36.

42 Kárník, Zdeněk: *České země v éře První republiky (1918–1938)*. Díl první, *Vznik, budování a zlatá léta republiky 1918–1938*. Praha 2000, s. 267.

43 Weirich, Marko: *Staré a nové Československo. Národohospodářský přehled bohatství a práce*. Praha 1938–1939, s. 17–19.

44 Kárník, Z.: *České země v éře První republiky*, s. 268. Nemí zde zohledněn vývoj úmrtnosti.

Tab.: Počty narozených dětí v letech 1911–1920.⁴⁵

	v Čechách	na Moravě s Opavskem
1911	186 771	89 682
1912	179 135	88 830
1913	176 709	86 183
1914	171 926	85 339
1915	125 572	63 085
1916	87 698	45 120
1917	77 428	42 510
1918	73 578	39 911
1919	117 809	64 066
1920	153 898	77 855

K dramatickému poklesu počtu živě narozených dětí došlo již v roce 1915, nejhlubší pokles byl zaznamenán v roce 1918, v roce, kdy také došlo k nejhlubšímu rozvratu v zásobování. Poválečný sňatkový boom, který měl za následek vysokou porodnost, pominul teprve po několika letech. Pak již přírůstky porodnosti opět postupně klesaly. V rámci celé republiky činil ještě v roce 1928 přírůstek vysokou hodnotu – 114 433, tj. 8,55 %, v roce 1937 činil již je 60 167, tj. 3,95 %.

První světová válka způsobila problémy, strádání širokých vrstev obyvatelstva, vedoucí k tomu, že velká část obyvatelstva byla podvyživená, fyzické ztráty, narůstající chaos v zásobování, toto vše zvýraznilo stávající sociální nerovnosti a odstartovalo protestní vlny nejen v zemích poražených a rozpadnuvších se střeoevropských mocností. Ruku v ruce s tíživými hospodářskými ztrátami, chaosem v politice a ekonomice, šly i sociální, národnostní a zdravotní problémy.

„Část mužské populace ve válce přišla o život, mnoho set tisíc jich skončilo v invaliditě, byla vysoká kojenecká úmrtnost a vysoká incidence infekcí – břišního tyfu, spalniček a tuberkulózy, která ještě po dlouhá léta byla hlavní příčinou smrti. Obyvatelstvo trpělo následky nedostatečné výživy a v roce 1918 přišla pandemie španělské chřipky s vysokou úmrtností u oslabené populace.“⁴⁶

45 Weirich, M.: Staré a nové, s. 19.

46 Historie Státního zdravotního ústavu v Praze. Acta hygienica, epidemiologica et microbiologica. Zvláštní číslo. Praha 2005, s. 8.

Nestabilní situace přetrvávala ještě několik let po skončení Velké války, na niž navázaly nejen četné další ozbrojené konflikty, ale také mnohé vnitropolitické krize.

Průmyslová produkce v posledních měsících monarchie klesla zhruba na polovinu produkce v roce 1913, byl zoufalý nedostatek surovin, paliva. Zemědělská produkce byla ještě v horší situaci, kritický nedostatek potravin doléhal těžce zejména na obyvatelstvo ve městech, spolu se zásobováním spotřebním zbožím a palivem.⁴⁷

Požadavky sociální však také znamenaly pokládání požadavků politických. Obé bylo jen částečně uklidněno vznikem samostatného československého státu a související krátkou euforií českého obyvatelstva, nicméně nadšení ze samostatnosti jednak nemohlo naplnit prázdné žaludky, jednak se rychle diferencovaly názory na další politické směřování státu a jeho vnitřní uspořádání. Nový stát, jenž si musel vybojovat právo na existenci jak vůči některým svým sousedům, tak i části vlastního obyvatelstva, však musel velmi rychle a efektivně řešit problémy, na nichž beznadějně ztroskotal předchozí režim. To si nový republikánský stát – chtěl-li přežít – nemohl dovolit. Musel se tak se zdarem vyrovnat jak se sílícími hladovými bouřemi a vůbec tíživou otázkou zásobování, černý obchod a keřasení nevyjímaje, tak také s narůstajícím politickým radikalizmem.

Symptodem uvedených sporů byl prohlubující se konflikt uvnitř sociální demokracie mezi jejím umírněným pravým křídlem a radikalizujícím se levým křídlem ovlivněným idejemi ruské říjnové bolševické revoluce. Vyvrcholení konfliktu uvnitř nejsilnější vládní strany vedlo v prosinci 1920 k vyhlášení generální stávk. Nejvíce se projevila v osmi středočeských politických okresech, kde byla vyhlášena mimořádná opatření. Ovšem politické otřesy byly cítit i v dalších částech mladé republiky, nevyjímaje nové součásti státu, totiž Slovenska a Podkarpatské Rusi, kde se mohly stát až zatěžkávací zkouškou odolnosti nového státoprávního a politického uspořádání.

Dříve než však došlo k prosincovému výbuchu 1920, došlo v květnu 1919 ke kulminaci spontánních hladových bouří, které byly těžkou zatěžkávací zkouškou pro státní správu i politické vedení státu.

Hladové, protidrahotní bouře a nepokoje v květnu 1919

V jednotlivých zemích střední Evropy se situace sice poněkud lišila, roli sehrávaly přirozeně i národnostní poměry a vztahy. V nově vzniklém československém státu nebyla situace o nic méně komplikovaná, stabilizace si vyžadovala delší čas. Situace v zásobování byla natolik vážná, že zejména v průběhu let 1919–1920 docházelo k rozsáhlým bouřím, které ohrožovaly politickou stabilitu státu. Bouře se

47 Lacina, Vlastislav: Zlatá léta československého hospodářství. Praha 2000, s. 24.

postupně stupňovaly, aby kulminovaly v červnu 1919, v době, kdy se československý stát doslova rodil, byly vytvářeny jeho jednotlivé komponenty, byla budována nová státní moc. O její podobu byla sváděna tuhá střetnutí nových politických elit. Odrážely se zde i střety v pohraničí, kde 4. března 1919 došlo k tragédii. Chystaly se také první volby na 15.–16. června, tentokrát obecní. Mezi tím mírová jednání ve Versailles došla k dohodě o podmínkách, jež bude Německo nuceno přijmout. Pro Československo bylo klíčové garantování dosavadních historických hranic českých zemí; Německo celkově podmínky schválilo a jeho zástupci ve Versailles podepsali 28. června. Pro německé politiky v českých zemích to byla výzva, aby účast na obecních volbách přijali, současně však okázale a demonstrativně vyhlásili na 8. června masová shromáždění pod heslem „Proti českému imperialismu!“, která vláda pochopitelně zakázala. Aby situace nebyla „jednoduchá“, přihlásili se svou aktivitu i komunisté, kteří přišli ze sovětského Ruska. V čele s Aloisem Munou se snažili o propagaci politické linie nedávno ustavené III. Komunistické internacionály.

Zásobování potravinami v českých zemích bylo kritické již v průběhu roku 1918, první rozsáhlé hladové bouře proběhly již ve dnech vzniku republiky, zejména v pohraničí, kde žili převážně občané německé národnosti. 2. a 3. listopadu 1918 proběhly v Ústí nad Labem, poté v Chomutově, Liberci, Falknově (později Sokolov). Bouře probíhaly i na bohatém venkově, na moravském Slovácku, kde docházelo k útokům na zásoby potravin ve velkostatech. V celé řadě míst se rychle se vynořil i hospodářsky motivovaný antisemitský duch.⁴⁸ Nově ustavená vláda sice vydala celou sérii nařízení, jimiž bylo regulováno zásobování, bylo ustaveno Ministerstvo pro zásobování lidu, jehož šéfem se stal čelný představitel Československé strany socialistické Bohumil Vrbenský, nic z toho však nedokázalo zlepšit zásobování potravinami. Hned v lednu 1919 vypukly nové hladové bouře, které přivodily novou vládní krizi. Jejich jádrem bylo přesvědčení demonstrujících, že vláda nedělá nic se šmelináři, v dobové mluvě keřasy, proti vysokým cenám, nedostatku životních potřeb, uhlí. První vystoupili horníci z Příbrami 5. ledna 1919, o dva dny později vystoupilo Kladensko. Nedostatek „životních potřeb a uhlí“ byl hlášen ve většině souhrnných hlášení, nenávist se často zaměřovala proti židovským obchodům.⁴⁹ V demonstracích byli často aktivní demobilizovaní vojáci. V příštích týdnech byly nedostatečné příděly potravin a snížení dávek chleba a mouky příčinou rostoucí nespokojenosti obyvatelstva zvětšovaly nebezpečí stávek zejména v německy mluvících pohraničních oblastech. Počátkem února 1919

48 Stručný přehled nejlépe v práci: Kárník, Z.: *České země v éře První republiky*, s. 56–57.

49 NA, fond České místopředsedství – prezidium (PM) 1911–1920, sign. 8/1/92/19, čj. 2404 pres ai. 1919 z 23. 1. 1919. Kocman, A. (ed.): *Souhrnná týdenní hlášení presidia zemské správy politické v Praze*, s. 15, 12–18. 1. 1919.

policie informovala, že v Kladně se usídlil Alois Muna, který se nedlouho před tím vrátil ze sovětského Ruska. Zahájil vydávání vlastního časopisu. Intenzivně vystupoval na schůzích (většinou neohlášených, takže o nich policie nevěděla předem), vystoupil i v Žehrovičích nedaleko Kladna, „kde prý nabil do lidu elektřiny, že chybí jen pokyn a máme revoluci na celém okrese“.⁵⁰

Muna pokračoval i v dalších měsících ve vystoupeních na schůzích svolaných sociální demokracií, na nichž hovořil o Rusku. 22. února 1919 vystoupil v Malé Kvíci u Slaného, přítomno bylo zhruba 300 osob, většinou sociálních demokratů: „...podával zprávu o revoluci v Rusku a zásluhách bolševiků, při čemž neopomenul o zdejších poměrech se zmíniti a nepřímou v posluchačích vzbuzovati nespokojenost s poměry zdejšími, kupř. „tomu se má tak jako s tuky americkými pro republiku.“⁵¹

V polovině března se situace se zásobováním zhoršovala natolik, že podle souhrnných hlášení policie hrozilo vypuknutí hladových demonstrací, opět především v pohraničních okresech. „Zkrácení dávek chleba a mouky obyvatelstvem přijato celkem lhostejně, neboť přiděly byly stejně nedostatečné a jejich vydávání nepravdělné.“⁵² V takovém prostředí docházelo ke zvyšování napětí, mj. v Kladně, poté co byl Muna zatčen v Praze. V Kladně proběhla demonstrace, tábor lidu, zhruba 5 000 osob, vystoupili zde „redaktor práva lidu Stivín, redaktor Sociálního demokrata dr. Vorel a redaktor kladenské Svobody Zápotocký a vybízeli sociálně demokratické ministry, aby vystoupili z vlády, dovozovali nutnost nového, byť i krvavého převratu, který by přivodil lepší doby proletariátu, a nabádali k ustavení dělnických rad, které by v každém případě hájily zájmy dělnictva a popřípadě vzaly vlády do svých rukou.“⁵³

Počátkem května 1919 byla zásobovací situace nadále neurovná. Nedostatek potravin vedl v řadě míst k situaci, jako ve Vejpřtech, hrozilo vypuknutí hladových nepokojů. „Stoupání cen, především látek a obuvi bylo příčinou stížností“.⁵⁴ Za vystoupení na táboru lidu 8. května 1919 na Kladně bylo proti redaktoru Antonínu Zápotockému podáno trestní oznámení. Hovořil o významu voleb do dělnických rad, které právě probíhaly, zdůraznil, že nejsou žádným nebezpečím pro klidný život republiky. Uvedl: „Všem těm hlasům odpovídám: kladenské dělnictvo je nejdokonaleji organisované dělnictvo v celé republice a nechce nijak rušit klid republiky, ono s láskou a radostí pracovati bude ku blahu jejímu, nedovolí však, aby

50 Národní listy, 11. 2. 1919, č. 34 večerní vydání. NA, PM 1911–1920, sign. 8/1/92/19, čj. 4701 pres ai. 1919 z 12. 2. 1919.

51 Kocman, A. (ed.): Souhrnná týdenní hlášení presidia zemské správy politické v Praze, s. 26.

52 Tamtéž, s. 29.

53 Tamtéž, s. 29. (2.–8. 3. 1919).

54 Tamtéž, s. 51.

v republice pod pláštíkem červenobílým rozmáhala se reakce a posilovala kapitalismus, kterému vyhlašujeme nejostřejší boj, který vítězně dobojujeme ve svobodné socialistické republice.⁵⁵

V polovině května se situace podstatně dramatizovala, centrem napětí se stala Praha. Protože policejní stráže nestačily, ke zjednání pořádku byl 17. května v Praze povolán oddíl francouzských legionářů a 100 mužů pěchoty. K hladovým demonstracím se přidali i studenti. 18. května proběhl na Staroměstském náměstí tábor studentstva. „Po táboru průvod asi 2000 studentů na Hrad, kde vyslána deputace k panu prezidentovi republiky.“⁵⁶

Situace, která se příliš nezlepšovala, však vedla k dalšímu růstu napětí, které kulminovalo v druhé polovině května, 21.–24. května. Znovu se výrazně projevovalo nepominutelné antisemitské ostrží. Hladové demonstrace probíhaly v řadě míst v českých zemích, aby pokračovaly v menší míře i později. Hluboká nespokojenost, hospodářské problémy, hlad vedl lidi do ulic zejména ve velkých městech, pochopitelně v hlavním městě Praze, na Kladně a v dalších průmyslových centrech českých zemí. Z celkem 232 táborů lidu v Čechách v letech 1919–1920, jich 134 proběhlo v Praze, z 309 demonstrací jich proběhlo v Praze 77. Dělnické Kladno bylo z hlediska četnosti demonstrací a táborů lidu v čele mimopražských bouří, pokud nehovoříme o pohraničí s českými Němci. Početné demonstrace probíhaly v Mladé Boleslavi, celkově na Slánsku, v Liberci.⁵⁷ V řadě míst si nastolení pořádku vyžádalo vojenskou asistenci. Otázka národnostních rozepří v situaci, kdy při obsazování pohraničního území docházelo i ke konfliktům, hrála důležitou roli, ve městech s většinovým podílem německé populace, mj. v Mostu došlo v tomto období k početným stávkám – 39, v Ústí nad Labem 34, ve Falknově 45.⁵⁸

Nejpočetnější demonstrace proběhly nicméně v centru země, v Praze. V průvodech byly často neseny šibenice a nápisy proti keťasům. Ke kulminaci došlo v druhé polovině května 1919, především ve dnech 21.–23. května. Vzhledem k vážnosti situace, vypjaté atmosféře před obecními volbami v polovině června byla ministerstvu vnitř 11. června dodána souhrnná zpráva „o výtržnostech protidrahotních“ za celé Čechy. Vyžádána byla na příkaz oddělení „N“ z 28. května 1919.⁵⁹

21. května odpoledne zastavilo práci dělnictvo firmy Breitfeld Daněk a spol. v Karlíně práci a v průvodu o počtu kolem 1500 osob vyrazilo do centra Prahy, na Václavské náměstí. Shromáždili se u sochy sv. Václava. „V čele průvodu byla nesena

55 Tamtéž, s. 52. NA, PM 1911–1920, sign. 8/1/92/19, čj. 16386 pres ai. 1919 z 15. 5. 1919.

56 Tamtéž.

57 NA, PMV, sign. 225-8-9, fol. 1. Přehled demonstrací č. 3797.

58 Kocman, A. (ed.): Souhrnná týdenní hlášení presidia zemské správy politické v Praze, s. 9–11.

59 NA, PMV, sign. 225-8-9, fol. 17. Presidium zemské správy politické v Praze ministevstvu vnitř, čís. 19421 pres.

šibenice se standartou *Poslední výstraha ketasům*. Cestou připojilo se k průvodu asi 300 dělníků od jiných firem. Demonstranti zastavovali se cestou u větších obchodníků a ukazovali jim vpředu nesenou šibenici.⁶⁰ Posléze se již početnější dav přesunul před redakci Národních listů. Na Havlíčkově náměstí, před budovou Agrární banky, byla povolána hanba agrárníkům, pak se demonstranti přesunuli až před Obecní dům, kde pořadatelé vyzvali demonstranty, k lidu, „by zachoval klid a rovnováhu s podotknutím, že demonstrace se budou opakovati, jest-li drahota nepomine.“⁶¹ O den později, 22. května se zástupy dělnictva vydaly z předměstí do centra již dopoledne: „v čele průvodu nesli šibenice s nápisem *Chceme republiku, nechceme zloděje*, a oběšenými figurami Orta a Netušila a figurami oběšených židů.“⁶²

Další početný dav, kolem 4000 osob se shromáždil v Libni, „táhl tam od krámu do krámu a vynucoval na obchodnících sliby, že budou prodávati za polovinu. V průvodu nesl dav šibenici s oprátkou a nutil jednotlivé obchodníky vložit hlavu do oprátky. O 1/2 5. hodině shluklo se před obchodem s blůzami Marie Schorschové na Poříčí číslo 14 více žen a vynutily si prodej blůz po 10 K.“⁶³ Obchodníci byli donucováni prodávat utajované zboží, přičemž na Kladně se distribuce potravin rovnou ujala místní Dělnická rada. Nedlouho před drahotnými bouřemi proběhly na Kladensku ve dnech 9.–10. května volby do dělnických rad, jichž se zúčastnila polovina všech dělníků, sociálních demokratů.

Vláda se vyjádřila ostře proti lichvě v prohlášení „o akci ke zmírnění bídy působením vlády k okamžitému snížení cen veškerých předmětů denní potřeby“, které bylo předneseno na zasedání Národního shromáždění 23. května 1919. Přednesl jej ministr vnitra Antonín Švehla. Uvedl zde: „Od prvního dne, kdy vláda ujala se správních záležitostí, pokládala za svoji povinnost, aby dvě nejdůležitější otázky rozřešila, a sice v první řadě, aby zjednan byl pevný právní řád v naší republice, a za druhé hospodářské podmínky pro zdravý vývoj státu a národa. Poněvadž však po rozbití dřívějšího státu zdědili jsme zemi vyssátou, desorganisovanou a zbavenou všech životních prostředků, musili jsme v první řadě řešiti problém výživy.“⁶⁴

Konkrétně k zásobování (v režimu přidělového systému) uvedl: „Mouky a tuků jest dnes dostatečná zásoba, abychom toto ujištění a prohlášení učinili. Příští měsíc přikročeno bude ke zvýšení týdenní dodávky moučné o čtvrt kilogramu a měsíční dávky tuku o 1/4 kg, tedy na půl kilogramu měsíčně na hlavu. Bude

60 NA, PMV, sign. 225-8-9, fol. 17. Hlášení Presidia zemské správy politické ministerstvu vnitra, 11. 6. 1919.

61 Tamtéž, fol. 19.

62 Tamtéž, fol. 19.

63 Tamtéž, fol. 19.

64 NA, PMV, sign. 225-8-9, fol. 35. Republika proti lichvě. Vládní prohlášení.

vydávána dvojnásobná dávka cukru k zavařování podle zásad, které již dříve při mimořádných přidělech byly platny.⁶⁵ Potraviny byly zajištěny dovozem potravin především prostřednictvím amerického úvěru, v rozsahu přes 10 000 vagonů mouky a 1 500 vagonů masa a tuků, konzerv a mléka. Obdobně byl zajištěn dovoz z Francie, Jugoslávie, Polska a Itálie. Podle prohlášení bylo podáno orgány politické správy v 1. 1/4 letí 1919 na 7 489 trestních oznámení proti lichvě.

V den, kdy byla v Národním shromáždění projednávána opatření proti lichvě, probíhaly další demonstrace, největší z nich opět proběhla v Kladně. Zúčastnilo se jí na 30 000 horníků a hutníků, sociálně demokratických a národně sociálních. V policejním záznamu bylo uvedeno: „V průvodu neseny 2 masivní šibenice z nichž jedna postavena na náměstí. Mimo to neseno v průvodu množství malých šibenic a standard s hesly proti lichvě a keřasům. Během průvodu byli někteří obchodníci, které hlas lidu označil jako keřasy přiváděni pod šibenici, kde důvěrníci lidu jim oznámili, že nesníží-li ceny budou do týdne viseti. K jinakým násilnostem aneb porušení klidu nedošlo.“⁶⁶

V Praze byla ještě tohož dne vydána vyhláška policejního ředitele. Bylo zde vyhlášeno „I. Za účelem přesného zjištění veškerých zásob nezbytné potřeby budtež až do odvolání uzavřeny veškeré obchody ihned, mimo to, pak veškeré hostinské a výčepní živnosti počínaje 8. hodinou večerní. [...] III. Po 8. hodině večerní budtež veškeré domy uzavřeny a přednostové domácností dbejtež toho, aby příslušníci jich domácností po této hodině nevycházeli. [...]“⁶⁷ Vyhlášky s obdobným textem byly vyhlášeny i jinde. Bezprostředně byly bouře potlačeny vyhlášením stanného práva. Přesto v menší míře propukaly i nadále. Znamenaly však také pád některých politiků. Účast a osobní angažované vystoupení proti lichvě na demonstraci 22. května znamenalo pro ministra spravedlnosti Františka Soukupa ztrátu vládního křesla v druhé Kramářově vládě.

Při objektivním pohledu nutně musíme posuzovat jednání obou stran, hlas demonstrujících i samotných obchodníků, též zodpovědných politických institucí a politiků. Mj., ve zprávě slezské zemské vlády z 2. června 1919 bylo uvedeno: „Jak obchodníci, tak i zemědělci vyslovili ochotu dle možnosti a nehledíce k hmotným obětím, ceny snížit a zavázali se, prostřednictvím svých ústředních korporací během tří dnů podati zemské vládě určité návrhy.“ „Dále bylo a sice také z kruhů konsumentů, důrazně žádáno zrušení centrální, které nastřádají ohromných zisků, svým ředitelům a zřízcům platí přemrštěné platy a tím ceny vyhánějí do výše.“⁶⁸

65 Tamtéž.

66 NA, PMV, sign. 225-8-9, fol 43. Hlášení Kladno, 23. 5. 1919.

67 NA, PMV, sign. 225-8-9, fol 44. Vyhláška, Policejní ředitelství v Praze, ze dne 23. 5. 1919.

68 NA, PMV, sign. 225-8-9, fol 45. Dopis Zemské vlády slezské ministerstvu vnitra 2. 6. 1919.

Podle zpráv je zřejmé, že hladové a drahotní bouře vypukly zejména spontánně, i z míst, kde probíhaly (zde Mladá Boleslav) mimořádně intenzivně se hovoří o tom, že „vliv důvěrníků dělnictva myslím, že selhal a že i také ti, kteří chtěli svůj vliv oproti rozeštvanému davu uplatňovati, byli ohrožováni“.⁶⁹

Následně proběhly bouře mimo Prahu, které byly inspirovány bouřemi v Praze. V Hořovicích, kde byly velké železárny, zastavilo dělnictvo 24. května práci. Velký počet demonstrantů, kolem 3000 osob, vystoupil podle policejní správy ovšem spřádáně. 25ti členná deputace se posléze setkala s okresním hejtmanem, kde si stěžovala na nedostatek prádla a šatstva. Přesto i v Hořovicích proběhly pokusy o plenění obchodů, zejména židovských. Vedení okresu postupovalo obdobně jako v nedalekém Berouně: „Správní komisi nad to zapovězeno čepování kořalky v krámech na celý týden, což zdejší úřadem v platnosti mlčky ponecháno. Ihned vytvořena 45ti členná občanská stráž z hasičstva a obou sokolských jednot.“⁷⁰

Současně proběhly bouře v Plzni, kde se demonstrace 23. května ve 12 hodin zúčastnilo 15–18 000 osob. Dělníci ze Škodových závodů a dalších podniků v Plzni vyhlásili dvouhodinovou stávku. Demonstrace proběhly na více místech. Na náměstí Svobody pronesli projevy hlavní dělnický důvěrník Hříbal a redaktoři Votava a Čepek „proti drahotě a stálému stoupání cen potřeb životních s potravin. při tom vysavatelům byla dána výstraha a vláda jest upozorněna, že míra trpělivosti strádajícího lidu jest dovršena a dotyčná revoluce jednohlasně schválena.“⁷¹ Jedna šibenice byla přikována ke kandelábru před hotelem Valdekovým v Smetanových sadech. V Plzni se podařilo zachovat klid, mj. díky tomu, že byli dělníci důvěrníci přizváni ke schůzi na plzeňské radnici, kde byli plzeňským primátorem a zástupcem okresní politické správy vyzváni, aby „jednak spolupůsobili při udržování veřejného klidu a pořádku na ulicích a jednak dolhlíželi, aby nařízený soupis zásob zboží se správně prováděl“.⁷² Po delším vyjednávání důvěrníci vyslovili ochotu „aby nařídilo pohotovost dvou setnin zdejší posádky.“ Ne všude se však v českých zemích podařilo dojednat klid, mimo jiné ve Slaném.

Ve dnech, kdy na ulicích českých měst probíhaly hladové bouře, debatovali též bouřlivě poslanci Národního shromáždění o reformě manželského práva, která byla netrpělivě očekávána. „Napětí toto stoupalo, když dělný lid, demonstrující proti lichvě s denními potřebami, uspořádal v Praze velkou manifestaci a vyslal též deputaci k předsedovi Národního shromáždění.“⁷³ V rámci jednání ke zprávě vládního výboru o vládním návrhu zákona (tisk 974) o padělání peněz a cenných

69 NA, PMV, sign. 225-8-9, fol 20.

70 Tamtéž, fol. 21.

71 Tamtéž, fo. 24.

72 Tamtéž, fol. 25.

73 Pražské noviny, ročník CCXL, 23. 5. 1919, s. 1.

papírů se také poslanci Bradáč, Brodecký, Čuřík, Ďula, Němec, Špatný a Veselý podali na vládu, zvláště na ministra výživy, vnitra a spravedlnosti dotaz „v akci na zmírnění bídy působením vlády k okamžitému snížení cen veškerých předmětů denní potřeby.“ K této debatě bylo ihned přistoupeno. Poslanec Brodecký zdůraznil, se jedná o „záležitost, která nesnese dlouhého řečnění, která vyžaduje rychlého a co možná pronikavého činu. Dnes je situace naprosto neudržitelná. Všechna láska k republice, všechna snaha o klidný vývoj je soustavně mařena bídou nejširších vrstev lidu. Dnes není frázi, že lid v pravém slova smyslu umírá hladem. [...] Náš národ měl radost ze svého osamostatnění, ale bude-li udržován nadále v nejkrušší bídě, pak přestane se radovati i ze svého osvobození. Dnes je to ještě akce organisovaná, vůdcové ještě ovládají massy. Budou-li však massy viděti, že jejich úpěnlivé volání vyznívá na prázdno, pak nebude to již akce organisovaná, nýbrž bude to akce zoufalého lidu, zoufalého proletariátu.“⁷⁴

Oprávněné požadavky demonstrujících a kritiky „zdola“ vedly k tomu, že vládní a zákonodárné orgány reagovaly rychle. O několik dní později, 28. května byla v Národním shromáždění projednána zpráva právního výboru poslanecké sněmovny o vládním návrhu zákona proti lichvě, kterým byly ustavovány zvláštní (mimořádné) lidové soudy cenové. Ty měly v pravomoci rozhodovat ve věcech vrácení přeplatku za zboží a potraviny, které byly předraženě prodávány do 28. října 1918. Další protilichvevní zákon za účelem trestání lichvy za války byl připraven první vládou sociálního demokrata Tusara. V průběhu týdne byl projednán právním výborem poslanecké sněmovny. Na zasedání sněmovny byly obě předlohy schváleny 17. října 1919. Tento zákon zřizoval zvláštní lidové soudy, jejichž tribunály měly být zřizovány z počestných a mravně bezúhonných jedinců z řad dělníků, úředníků, zemědělců a živnostníků. V zákonu byla stanoveno odsouzení až na 10 let vězení nebo udělování pokut do 10 milionů Kč. Pokud se jednalo o rozbujelou lichvu, ohrožující veřejný zájem, pak zákon umožňoval konfiskaci veškerého majetku živnostníka, který se takové lichvy prokazatelně dopustil.

Napětí a demonstrace na českém venkově

Na venkově začaly stávkové boje na jaře 1919, v době, kdy se stupňovaly hladové bouře ve městech. První kulminace dosáhly v době žní, v létě 1919, probíhaly zejména ve středních Čechách a Polabí. Se stávkujícími, většinou pracovníky velkostatků, zemědělskými dělníky, vystupovalo solidárně také dělnictvo a to v řadě okresů, tj. ne všude. K vrcholu však došlo až o rok později, v roce 1920. Pokus o generální stávkou na venkově v dubnu 1920 však nebyl úspěšný, nebyl dostatečně organizován.⁷⁵

74 Tamtéž, s. 2.

75 Hnutí venkovského lidu v českých zemích v letech 1918–1922. K vydání připravil Jaroslav César a Milan Otáhal. Praha 1958, s. 10–11. Blíže dokumenty č. 128–136.

Ne celý venkov však toto hnutí podporoval. Odrážela se zde politická polarizace venkova. Vzhledem k omezenému prostoru uvedeme několik vybraných případů dokladujících postup státních orgánů. V dopisu členů republikánské strany československého venkova ve Veltěži z 29. května 1919 zaznělo ostré ohrazení se proti „štvání sociálních demokratů.“⁷⁶ „V posledních dnech vykonává strana sociálně demokratická po českém venkově pusté štvance proti lidu zemědělskému. Nemůžeme dále s lhostejností přihlížeti k těmto brutalitám a žádáme, aby vláda naše těmto štvancím učinila co nejdříve konec sama, nemá-li dojít k věcem ještě horším. Lid zemědělský není si naprosto vědom takových poklesků, za něž by měl být odsuzován lidmi zvrhlými a politickými šílenci a prohlašuje, že nedá si na svá práva sáhnouti těmito nepovolanci. [...] Jsme si plně vědomi našeho těžkého ostavení, ale naše republika a její zákony jsou nám něčím svatým.“⁷⁷

V řadě míst, kde bylo žádáno o propuštění osob, z řídicích míst, osob, které pokračovaly ve svém pánovitěm chování vůči zaměstnancům jako dříve za mocnářství, docházelo k razantním protestním demonstracím s požadavkem jejich propuštění. Proti takovým akcím se často ohrazovali zejména úředníci a zřízenci, zejména na velkostatkách. Náležela mezi ně i stížnost Klubu úředníků velkostatku v Dobříši, který patřil Josefu Colloredo-Mansfeldovi, v níž si klub stěžoval na sociální demokraty, kteří demonstrace vedli. Ve stížnosti z 10. května 1919 adresované ministerstvu vnitřa uváděli: „Poněvadž na Dobříši předák soc. demokracie Škarda (jemuž pobyt v Žižkově policejně zakázán) je v přímém spojení se Zápotockým. Munou atd., je tedy zde nebezpečí vypuknutí bolševismu velmi vážné a nastavší případ možno označiti za jeho počátek – žádáme, aby zodpovědní činitelé byli na stráži a v případě opakování byla sem vojenská, resp. legionářská posádka dosazena.“⁷⁸

Vzhledem k početnosti stížností a demonstrací zemědělského dělnictva, vedoucích ke stávkám, vydávala okresní politické správy vyhlášky, v nichž bylo upozorňováno na to, že „...ohrožují se vážně letošní opožděné jarní práce a výživa obyvatelstva. Spory vznikají často z příčin osobních a malicherných a mohou mít následky neblahé.“⁷⁹

Správy proto vyzývaly na pokyn ministerstva zemědělství: „a) zemědělské dělníky, aby při mzdových sporech nezahajovali stávky, nýbrž, aby se snažili urovnati spor přímou dohodou se svým zaměstnavatelem. [...] b) Zároveň vyzývají se i zemědělství zaměstnavatelé, aby poskytli dělnictvu přiměřené pracovní podmínky. Starostové obcí jsou povinni ohlásiti okresní politické správě ihned veškeré

76 NA, PMV, sign. 225-8-9, fol. 32. Dopis podepsalo 22 rolníků, mezi nimi 3 ženy.

77 Tamtéž.

78 NA, PMV, sign. 225-33-20, fol. 2.

79 NA, PMV, sign. 225-33-20.

neurované mzdové spory a stávky.⁸⁰ Pracovníci ministerstva zemědělství sami tyto stížnosti za účasti okresního hejtmana prošetřovali a usilovali o řešení problému dohodou. V případě dobříšského velkostatku byl penzionován ředitel Drappella. Další zaměstnanci „panství“ Dobříšského propuštění nebyli a „tato přání dělnictva tedy splněna nebudou“. Osoby, které měly být na původní přání dělnictva propuštěny, „budou jen přesazeny“.⁸¹ V hlášeních četnického odd. v Příbrami, stanice v Dobříši se dozvíme řadu důležitých detailů, které vedly k následujícímu rozhodnutí okresního hejtmana. „Přiostrí-li se následkem nynějšího hnutí proti lichvě a ve volební kampani poměry na Dobříši a hrozily-li by nějaké převratné demonstrace, neopomenu v čas opatření potřebné naříditi a event. pomoc vojenskou (ale legionáře) zažádati. Doposud stačilo ku zamezení všelikých obávaných výtržností koncentrování četnictva kol 15ti mužů.“⁸²

Bouře, ke kterým došlo ve značně nestabilní situaci v souvislosti s vývojem v sousedních zemích vedly k řadě dalších opatření vlády. Dle usnesení ministerské rady z 4. července 1919 nařídil ministr vnitra Antonín Švehla, že „3./ Shromáždění ve smyslu § 2. zák. ze dne 15. listopadu 1867 č. 135 ř. z. nesmějí se vůbec, průvody ve smyslu § 5 tohoto zák. jen s povolením politického úřadu konati.“⁸³ Současně si však bezpečnostní orgány byly vědomy, že řada informací přicházejících ze zahraničí i domácích je matoucí (dnes bychom řekli fake zprávy). Proto byla presidiem ministerstva vnitra zdůrazněna v oběžníku z 13. června 1919 nutnost podrobného plánu a zevrubné přípravy preventivních opatření. V textu je podrobně uvedeno, v čem je stávající situace pro stabilitu státu nebezpečná: „Celý správní aparát – na nějž beztoho válka činila netušené, veřejnosti neznámé, stále zvyšované nároky – jest tak udržován v horečném napětí; nelze se někdy ubrániti dojmu, že živly nepřátelské sledují tak určitou taktiku a úmyslně informují falešně, naše namnoze ještě příliš důvěřivé důvěrníky, aby tak vyčerpaly – válkou beztoho zeslabenou pohotovost správních úřadů a orgánů a pak v okamžiku jimi dobře utajeném překvapily znaveného odporce.“⁸⁴

Poté co byly oběžníkem z 5. června 1919 učiněny zevrubné přípravy k vyhlášení stanného práva, bylo v uvedeném oběžníku zdůrazněno, že „jest nutno, aby i v ostatních směrech byly si politické úřady I. instance vědomy, že na nich spočívá těžisko příprav proti všem hnutím nebezpečným našemu státu. Zejména jest záhodno, aby správní úřady v úplné shodě s vojenskými, železničními a poštovními úřady, popřípadě se zástupci níže uvedených korporací a zástupci organisovaného dělnictva připravily plán při hrozícím nebezpečí / pohotovost dopravních prostředků – loko-

80 Tamtéž.

81 NA, PMV, sign. 225-33-20. Ministr zemědělství presidiu ministerstva vnitra, 19. 5. 1919.

82 NA, PMV, sign. 225-33-20. Okresní hejtman v Příbrami prezidiu ministerstva vnitra. 4. 6. 1919.

83 NA, PMV, sign. 225-5-33, fol. 5. Oběžník č.j. 7141 z r. 1919 p. m. v.

84 NA, PMV, sign. 225-5-3, fol. 5 rub. Oběžník pp. zemským politickým správcům v Praze, Brně a Opavě. Oběžník byl zaslán všem vládním institucím počínaje kanceláří presidenta republiky.

motiv, vagonů, automobilů – ku dirigování vojenských asistencí na místa ohrožená, rychlá koncentrace četnictva pomocí cyklistů, organizování strážní služby za účasti sokolských a dělnických tělocvičných a střeleckých jednot, hasičských sborů a pod. a tak se zajistily před jakýmkoliv opatřením. V souvislosti a jako doplněk těchto opatření poskytnou ustanovení v tomto měsíci vydaná, jimiž se zavádějí odchylky od platných zákonů, zejména pak ustanovení o zatčení bez soudcovského rozkazu a osmidenní detenční vazbě, výkonným úřadům dostatek opory ku včasnému zamezení všech hnutí, jež by zaváděla podnět k obavám.⁸⁵

Bezprostřední omezení sociálních otřesů a radikálních tendencí části obyvatelstva donutily vládu sáhnout po dalších mimořádných opatřeních, důležité bylo sjednání úvěrů ještě v roce 1919 a následujícím roce 1920, se Spojenými státy, Velkou Británií a Francií, které byly určeny na nákup potravin. Ani toto opatření však nestačilo. Situace se počala stabilizovat teprve o rok později, v roce 1921, mj. díky dobré sklizni obilí a dalších potravin. Kromě toho také opadla pandemie španělské chřipky. Přesto dovoz potravin v první polovině 20. let představoval kolem 30 %, aby až v druhé polovině 20. let výrazněji poklesl.⁸⁶

Mapka: Rozmístění hladových a protidrahotních bouří v českých zemích v r. 1919 (hranice z roku 1935)

Zdroj: podklady Emil Voráček z: NA, f. PMV, sg. 225-9-9. Mapku překreslil Vít Runczik.⁸⁷

85 Tamtéž, fol. 7.

86 Pátek, Jaroslav: Zemědělství. In: Pátek, Jaroslav – Kubů, Eduard (edd.): Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi dvěma světovými válkami. Praha 2000, s. 60.

87 Dovolují si poděkovat panu Vítu Runczikovi za nezištnou pomoc a čas věnovaný sestavení mapky.

Živelně vznikající hladové a protidrahotní bouře pochopitelně radikalizovaly celou společnost, vedly dále k radikalizaci politických hnutí. Uvnitř sociální demokracie se zformovala levice, která se politicky orientovala na moskevskou Komunistickou internacionálu. Z východu se do republiky postupně přesunovali pracovníci Kominterny, jejich přesuny a pohyb na československém území byly pečlivě sledovány. Vedoucí policejní orgány posuzovaly situaci střízlivě, byly si však vědomy potenciálního vzestupu bouří, nebezpečí konfliktů. Z mnoha okresních policejních ředitelství docházely alarmující zprávy. Začátkem roku 1920 policejní ředitelství v Ústí nad Labem posuzovalo zásobovací situaci jako velice labilní: „Celá situace se točí kolem (rukou dopsáno pohotovosti) dostatečného množství mouky chlebové. Chléb bude lid vždy žádati, neohlížeje se, jsou-li zásoby chlebové mouky či nikoliv, kdežto vařivou mouku spíše si v krajní nouzi bez většího reptání vypomůže z vlastních rukou pod rukou opatřených zásob. Soc. demokratičtí předáci prohlašují, že nemají všechny své lidi již v ruce a že neví co bude následovati, nezlepší-li se vyživovací situace. Dělnictvo bude prý vždy pro sebe požadovati plnou zákonnou dávku chleba a mouky.“⁸⁸

Od počátku roku 1920 přicházely početné, statisticky silné policejní zprávy z celého území, pochopitelně s určitými místními rozdíly, které prokazovaly radikalizaci, tj. často i ochotu přímo vystoupit proti systému. V hlášení četnické stanice v Lysé nad Labem z 28. ledna 1920 bylo uvedeno: „Většina členů na této schůzi přítomných prohlásila se za stoupence ideí bolševických a učinila mezi sebou usnesení, že všemi prostředky dnešní vládní systém bezohledně potíratí bude.“⁸⁹

Budování nového zdravotnictví – cesty k potlačení výskytu sociálních nemocí

Hrůzy války, zprostředkovávané statisíci jejich účastníků, propad ekonomiky, hladové bouře, rezultující v radikalizaci velké části obyvatelstva, poutaly pozornost především právě na jevové stránky procesu. Ve stínu boje společnosti za budoucnost sem náležela i rakouská monarchie zanedbávající péči o zdravotní stav populace v důsledku pandemie, sociálních nemocí, psychických poruch. Z těchto souvislostí vyplývá, že je nezbytné se, byť stručně, zabývat právě touto rovinou poválečné problematiky. Výše zmíněné hladové bouře potřeby modernizace zdravotnictví, nejen překonání podvyživenosti obyvatelstva, jen zdůraznily.

Těžká situace v poválečném období prošla všemi oblastmi společenského života, poškodila vážně i zdravotní profil všeho obyvatelstva. Roli zde hrál faktor stavu péče o zdraví v předcházejícím období. „Organizace péče o zdraví, zděděná po zaniklém Rakousko-Uhersku, byla zastaralá a neefektivní. Vědecké a odborné

88 NA, PMV, sign. 225- 78-7, fol. 34. Dopis policejního ředitelství presidiu ministerstva vnitra. Ústí nad Labem, 9. 2. 1920.

89 NA, PMV, sign.. 225- 04-6.

zázemí státní zdravotní správy bylo minimální a reprezentovaly ho jen malé ústavy na univerzitách (hygienický ústav Karlovy univerzity a Německé univerzity v Praze).⁹⁰ Tato pracoviště nemohla zvládnout nové úkoly veřejného zdravotnictví, které bylo nutno vyřešit. V republice existoval jen jeden malý Ústav pro výrobu očkovací látky proti neštovicím v Jindřichově Hradci. „Ke zvládnutí infekčních nemocí bylo nutno všechny očkovací látky a séra dovážet ze zahraničí, nebyly však kvalitní a nebyly testovány, protože stát neměl žádný kontrolní ústav.“⁹¹ Vzhledem k pomalému odeznívání španělské chřipky bylo zdravotnictví konfrontováno se situací, kde se problémy doslova vrstvily na sebe. Mladý československý stát se od počátku své existence intenzivně věnoval komplexně pojaté sociální a zdravotní politice, pochopitelně v rámci stávajících možností. Hledal také pomoc. Náleželo sem též budování sociálního lékařství, odpovídající zdravotní péče, kde se Československo nacházelo v čele výzkumu a praktické činnosti v tomto oboru nejen v Evropě. Rozvíjel se tak program teoreticky a v rámci možností koncipovaný a podporovaný řadou českých lékařů již v dřívějších desetiletích, zejména v boji se sociálními chorobami. Šířeji pak, v budování sociálního státu.

Když se v roce 1918 rozpadla habsburská monarchie, byly české země nejprůmyslovější částí tohoto odešlého státního celku. Podíl českých zemí na průmyslové výrobě bývalé monarchie činil zhruba dvě třetiny. S tímto vysokým podílem souvisela i vysoká úroveň vzdělání, kvalitní školství, téměř úplná gramotnost, což představovalo základní moment pro úspěšnou modernizaci ekonomiky. Československá společnost, ať v českých zemích nebo na Slovensku, sice nebyla úplnou společností (neměla prakticky vlastní šlechtu), nicméně technicky a zdravotně erudované vrstvy zde představovaly velký potenciál pro budoucí rozvoj země. Představitelé české emancipované vědecké elity přelomu 19.–20. století byli součástí evropské vědy, která se mj. vyznačovala silným sociálním cítěním. V případě generace mladých lékařů, sociologů a dalších představitelů vědy v českých zemích to bylo i posíleno skutečností, že většinou pocházeli ze středních a nižších sociálních vrstev. Zformovali se kolem Spolku českých mediků na české Lékařské fakultě Univerzity Karlo-Ferdinandovy, ustaveném v roce 1882. Nutno uvést, že v českých zemích již delší dobu působila celá řada lékařských spolků. Nejstarším byl Spolek lékařů českých, založený v roce 1862, dále působila Česká společnost pro veřejné zdravotnictví, ustavená 1896, Spolek zubních lékařů byl založen 1899. Česká společnost pro fyzikální medicínu v roce 1913, Česká eugenická společnost v roce 1915. Už v nové republice byla 18. října 1919 ustavena Purkyňova společnost pro bádání o duši a nervstvu. Jejím spoluzakladatelem byl neurolog prof. Jan

90 Historie Státního zdravotního ústavu v Praze. Acta hygienica, epidemiologica et microbiologica. Zvláštní číslo. Praha 2005, s. 8

91 Tamtéž.

Janský, dále též filosof Emanuel Rádl.⁹² Čeští lékaři znali dobře tehdejší vsudypřítomnou bídu, nemoci, vysokou úmrtnost etc. Přemýšleli o jejich příčinách i možné nápravě. Pečlivě sledovali bouřlivý rozvoj veřejného zdravotnictví ve světě, zejména v sousedním Německu. Výrazným impulsem bylo zavedení nemocenského a úrazového pojištění v Německu v roce 1888, z popudu říšského kancléře Otto von Bismarcka, které představovalo podstatnou část kancléřovy sociální politiky. Z té se postupně vytvořila konstrukce sociálního státu (Sozialstaat, welfare state). Politika nového československého státu tuto koncepci přes všechny problémy usilovně rozvíjela.

Tak jako v Evropě, i v českých zemích vykrytalizovaly dva proudy veřejného zdravotnictví: hygiena a epidemiologie, a sociální lékařství. Zakladatelem Hygienického ústavu české Lékařské fakulty Karlo-Ferdinandovy univerzity v Praze se stal prof. MUDr. Gustav Kabrhel. Kladl důraz na komunální hygienu a zasloužil se o ozdravení velkých měst. Sociálně lékařské myšlení mělo kořeny v životním díle prof. Jana Evangelisty Purkyně, Františka Procházky a Františka Hamzy. Kladli důraz na sociální podmíněnost nemocí vůbec, význam chudoby a dostupnost zdravotní péče pro všechny bez rozdílu. Mezi nimi vyniklo životní dílo MUDr. Františka Hamzy, který na začátku 20. století začal, byť zprvu ve skromných podmínkách, s kvalitativně zcela novým konceptem léčby tuberkulózy a skrofulózy (křivice). František Hamza, na počátku 20. století založil první tuberkulózní léčebnu ve střední Evropě a nedlouho poté též školu pro dětské tuberkulózní pacienty.

Když přišel 28. říjen 1918, stalo se silné sociální citění součástí politického života a tudíž i praktické sociální a zdravotní politiky v právě vzniklé demokratické Československé republice. Slovy českého historika Zdeňka Kárníka: „Sotva lze pochybovat, že demokratismus první republiky uvolnil k dosud netušenému rozmachu duševní síly českého a slovenského národa ve všech sférách života společnosti, nejen hospodářské a politické, ale i sociální a hlavně kulturní v nejširším slova smyslu.“⁹³ Postupně byla ustavena a budována řada institucí a nástrojů sociální politiky, které se staly součástí koncepce sociálního státu, k níž meziválečné Československo směřovalo. Náležely mezi ně zejména instituce národního pojištění, prohlubování myšlenky sociálního státu. V roce 1919 byla založena Masarykova univerzita v Brně a Komenského univerzita v Bratislavě s lékařskými fakultami. V témže roce zahájila činnost Masarykova liga proti tuberkulóze, založen byl také Československý červený kříž navazující na organizaci, existující již před rokem 1918. Podstatné však byly nejen instituce samé, též i koncepce zdravotnic-

92 Do atmosféry činnosti českých lékařských spolků, zde nás uvádějí mj. vzpomínky známého psychiatra prof. MUDr. Vladimíra Vondráčka, DrSc., konkrétně díl pojednávající o období 1895–1920: Vondráček, Vladimír: *Lékař vzpomíná (1895–1920)*. Praha 1978, zde s. 376–378.

93 Kárník, Z.: *České země v době První republiky*, s. 33.

tví, nově pakdefinovaného lékařského odvětví – sociálního zdravotnictví, nebo také, jak zdůrazňoval František Hamza, sociologie zdravotnictví.

V praktické rovině se zde stýkala práce ministerstva zdravotnictví a ministerstva sociální péče, které bylo zřízeno k 1. lednu 1918, ještě za Rakouska-Uherska. Hrůzná světová válka, hrozivě se blížící krize rakouského státu přinesla pokus získat přízeň nejširších lidových vrstev sociálně nejslabších, na něž dolehla válka nejhůře. Československý stát navázal kontinuálně na tuto instituci, ovšem s jinou kvalitou, ve jménu ideje spravedlnosti a rovnosti. Tomu také odpovídalo uskutečňování zásadních sociálních reforem, které byly zahájeny přijetím zákona ze dne 19. prosince 1918, čís. 91 Sb. z. a n. o osmihodinové pracovní době, Revolučním národním shromážděním. Významným podnětem pro zavedení nového oboru, sociálního lékařství, byla i pocítovaná odpovědnost za zdraví lidí v nově vytvořeném Československu. Prof. Hamza ve své studii později zdůraznil: „Vrátila se nám vláda našich věcí... a zdraví lidu – zdraví státu – je dosud ujařmeno tou měrou, že jsme např. sociálními chorobami na jednom z nejpřednějších, ovšem nejsmutnějších míst mezi všemi kulturními státy. Až do převratu nebylo to naší příhanou, nýbrž spíše naším neštěstím. Ale jinak je tomu dnes. Dnes už jsme odpovědní!“⁹⁴

Byl jedním z prvních, kdo v Československu pochopil význam sociologie pro řešení stále složitějších otázek péče o zdraví národa. „Svou vysoce mravní životní filozofii promítal do svých četných přednášek a pojednání.“⁹⁵

V letech 1921–1922 působil MUDr. Hamza jako odborný rada na nově vzniklém Ministerstvu veřejného zdravotnictví a veřejné výchovy v Praze, kam byl povolán ministrem MUDr. Vavro Šrobárem, jeho kolegou ze studií. Ústav sociálního lékařství na Lékařské fakultě Masarykovy univerzity v Brně, obsazený profesorem, asistentem a dvěma demonstrátory, ustavený v roce 1922 a vedený Hamzou, byl založen jako čtvrtý v Evropě, a to po Univerzitě v Utrechtu (1918, J. M. Baart de la Faille), v Nancy (1920, J. Parisot) a v Berlíně (1920, A. Grotjahn). Založení ústavu bylo mimo jiné důsledkem výrazného rozvoje sociálně lékařského myšlení, neboť rostoucí počet lékařů si již tehdy uvědomoval roli sociálních faktorů, a to jak pokud jde o vznik nemocí, tak co se týče jejich léčby, a v neposlední řadě i v návaznosti na další osud nemocných.

V únoru 1922 byl MUDr. Hamza jmenován mimořádným profesorem sociálního lékařství na Masarykově univerzitě v Brně. V roce 1923 konstatoval: „Tuber-

94 Hamza, František: Zdravotní sociologie. Věstník Společnosti moravského hygienického muzea 1, 1928, s. 137–156, zde s. 137.

95 Marečková, Marie: 140. výročí narození prof. MUDr. Františka Hamzy, zakladatele sociálního lékařství a protituberkulózních dětských léčeben. Škola a zdraví 21, 2009, s. 45–46, zde s. 46. Hamza se stal spoluzakladatelem Zemského ústavu pro skrofulosní děti ve Cvikově, založil zdravotní osady pro skrofulosní děti v Březolupech u Uherského Brodu a mnohé další.

kulosa je nejhroznější *sociální* nemocí. Usmrcuje u nás ročně asi dvakrát více lidí než všechny ostatní choroby nakažlivé dohromady (ročně asi 50 000 až 55 000). Onemocněním tak pokročilým, že činí člověka k soustavné práci neschopným a že může šířit nákazu tuberkulózní do svého okolí, poškozují u nás asi 160 000 lidí. Klinicky můžeme zjistit stopy tuberkulózy asi u 440 000 našich lidí. Předčasnou smrtí a umenšením pracovní schopnosti ve věku právě ku práci nejpříznivějším působí ohromné, nenahraditelné ztráty národohospodářské. Ochuzuje naše národy, ničí radost ze života. Jedinec neumí se jí bránit, a kdyby uměl, sám nepostačí. Zaplavila nás a prostoupila nás tak, že je chorobou takořka i zdravých lidí. Není jen zájmem svého trpitele, ale zájmem státním, národním, lidským! Bojovatí proti ní není jen povinností lékařské vědy, ale povinností státní, národní, lidské politiky a lásky k bližnímu – povinností mravní. Po stopách jejích dojdeme až k *našim dětem*, kde spatřujeme její vstupní bránu v těle těch, kdož jsou naši vírou, nadějí a láskou...“⁹⁶ Pro myšlenkové zrání tehdejší interdisciplinarity je pak pochopitelné i její veřejné vyjádření. MUDr. Hamza, který ve 20. letech působil v Brně, spolupracoval se sociologem, profesorem Masarykovy univerzity v Brně, Inocencem Arnoštem Bláhou a výsledky koncepčního uvažování vložil do studie *Zdravotní sociologie*.⁹⁷

Tak jako i v jiných zemích sehrála velkou pozitivní roli spolupráce vědců z různých oblastí výzkumu. Nebylo tomu jinak ani v Československu. Mj. v Brně (jaksi ve stínu Prahy) se na počátku 20. let se setkaly tři významné osobnosti, které pochopily potřebu integrace medicíny, sociální politiky a sociologie pro péči o zdraví obyvatelstva. MUDr. František Hamza, profesor sociálního lékařství, přednosta Ústavu sociálního lékařství v letech 1922–1930 na brněnské Masarykově Univerzitě, se zde sešel se sociologem, profesorem Inocencem Arnoštem Bláhou (1879–1960) a hygienikem Josefem Ročkem (1887–1946), profesorem hygieny, vedoucím Hygienického ústavu Lékařské fakulty MU (1921–1946). Úsilí o podporu široce pojaté zdravotní péče a prevence zahrnovalo řadu oborů. Závěry rozsáhlých odborných diskusí byly proměněny v politická rozhodnutí. Významnými byly závěry o potřebě vybudovat v mladé republice vlastní výrobu vakcín a sér, obor zde dosud neexistující.

V této době byl ve světě model veřejného zdravotnictví rozpracováván a díky podpoře rodiny Rockefellerů, jmenovitě J. D. Rockefellera, který založil chicagskou univerzitu, byl vybudován lékařský institut a školy veřejného zdravotnictví (School of Public Health) v Baltimore na John Hopkins University a v Bostonu. Tento model byl následně převzat zdravotnictvím v evropských zemích, budovány příslušné

96 MUDr. Hamza, František: Zemský ústav pro skrofulosní děti v Luži. b. v., b. m. 1923, s. 10.

97 Hamza, František: Zemský ústav, s. 12. Blíže: Bartlová, Sylva – Pavlusová, Jiřina – Žáček, Adolf: K počátkům integrace medicíny a sociologie u nás (k 75. Výročí založení Masarykovy univerzity v Brně). Sociologický časopis XXX, 1994, č. 4, s. 547–548.

zdravotní instituce, které nadace uvedených mecenášů finančně významně podporovala. Mezitím byly v Československu intenzivně diskutovány způsoby, jak kvalitativně proměnit domácí zdravotnictví. Klíčovým zde byl boj proti infekčním chorobám. Vedle provizorií byly diskutovány představy vybudování nové instituce, která by „pokryla akutní potřeba zdravotnictví a navíc měla široký, moderní rozsah péče o veřejné zdraví“.⁹⁸ Pražský městský fyzik Ladislav Prokop Procházka, pozdější ministr zdravotnictví předložil návrh na prvním československém sociálně lékařském sjezdu v červnu 1919, tedy v době, kdy v republice kulminovaly hladové bouře, španělská chřipka, resp. pandemie vyčerpávala již tak podvyživenou společnost a stát se musel vypořádávat s intervencí Maďarské republiky rad na Slovensku. Kromě toho probíhala mírová jednání v Paříži, kde zastupoval zájmy státu ministr zahraničí, Edvard Beneš. Koordinačním centrem Rockefeller Foundation byl International Health Board, který sídlil v New Yorku. Ustavil si své zastoupení v Paříži. Zde se aktivně zapojila dcera prezidenta Tomáše Garrigue Masaryka, Alice Masaryková, která v dubnu a květnu jednala v Paříži na tamní centrále nadace. O dva měsíce později, v červnu 1919 navštívil Prahu představitel nadace, profesor hygieny a plukovník americké armády Selskar M. Gunn. V Praze s ním jednal sekční šéf ministerstva veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy, kterým nebyl nikdo jiný než MUDr. František Hamza, v té době již věhlasný představitel sociálního lékařství. Byla dojednána stáž mladých lékařů ve Spojených státech, mezi nimi též Hynka Pelce. MUDr. Pelc na poradě nadace ve Státech koncem roku 1919, zdůraznil, že Československo má dost sil, aby překonalo hospodářské potíže, které však zahraniční pomoc může urychlit. Hamza při pražském jednání připomenul návrhy, koncepce československých odborníků. S vlastním konceptem na vybudování sítě lidových ústavů zdraví však neuspěl, naopak zaujala představa dalšího sekčního šéfa ministerstva zdravotnictví MUDr. Kulhavého, který přišel s myšlenkou vybudování laboratorní instituce pro boj proti infekcím. Tu podpořilo Ústavodárné Národní shromáždění a 29. ledna 1920 uložilo vládě založit „státní zdravotní ústav“. Následovala další jednání, do Spojených států odjela na další pobyt skupina lékařů. Následná jednání s představiteli nadace na ministerstvu zdravotnictví v Praze v listopadu 1920 odhalila odlišnosti názorů na profil zamýšleného pracoviště. V lednu 1921 byla při prezidiu ministerstva zdravotnictví ustavena Výkonná kancelář pro vybudování Státního zdravotního ústavu a jmenován poradní sbor pro jeho vybudování. S návrhem prof. Kučery na uspořádání a náplň práce ústavu skončilo období hledání podoby zamýšlené instituce. Podle dostupných pramenů se při rozhodování o řediteli instituce jednalo v roce 1923 i se slavným ruským fyziologem I. P. Pavlovem.⁹⁹

98 Niklíček Ladislav – Šimberská Růžena: Rockefellerova nadace a založení Státního zdravotního ústavu Republiky československé. Dějiny věd a techniky 24, 1991, č. 3, s. 129–145.

99 Tamtéž.

Výsledkem jednoduchých jednání s řadou peripetií bylo, že v Praze s velkou podporou Rockefellerovy nadace byl 12. října 1925 otevřen Státní zdravotní ústav. Úvahami a následně prakticky orientovanými plány o ustavení této instituce se dlouhodobě zabýval ministr zdravotnictví, později školství a osvěty MUDr. Vavro Šrobár, zejména poté, co ukončil svoji ministerskou funkci a přednášel na Lékařské fakultě Univerzity Karlovy. Podstatným podílem přispěl k dojednání daru Rockefellerovy nadace na vybudování ústavu. Smlouvu mezi ministerstvem veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy ČR a Rockefellerovou nadací z 25. srpna 1921, která obsahovala závazek nadace přispět na výstavbu SZÚ částkou 26 966 600 Kč za podmínky, že ministerstvo zdravotnictví zajistí k témuž účelu nejméně 23 471 700 Kč a že vybudování ústavu nebude trvat déle než šest let, podepsal tehdejší ministr zdravotnictví Ladislav Procházka. Pro ústav byl vybrán pozemek v bezprostředním sousedství vinohradské nemocnice, plány navrhl architekt Rudolf Kvěch.¹⁰⁰ Zakládací listinu signoval prezident Tomáš Garrigue Masaryk. V gesci ústavu bylo dle zákona č. 218/2000 Sb. zajišťovat pro státní správu „odborné vědecké práce a zkoumání potřebná k účinným zdravotním opatřením a podporovat výchovu v preventivní medicíně.“¹⁰¹ Další náplní byla produkce očkovacích látek a sér, stejně jako dohled nad léčivy.

Důraz v činnosti SZÚ byl též položen na problematiku hygieny a epidemiologie, které se zde prolínaly se sociálně-lékařskými hledisky. Ústav se též podílel na formulaci koncepcí nemocenského a úrazového pojištění. Vedoucím oddělení sociální hygieny se stal významný průkopník sociologických a epidemiologických metod ve zdravotnictví prof. Hynek Pelc (1895–1942), pozdější ředitel Ústavu, přednosta Ústavu sociálního lékařství na Lékařské fakultě Univerzity Karlovy v Praze. V roce 1937 vydal první učebnici oboru „Sociální lékařství“ v Československu. Zanícený vlastenec a demokrat prof. Pelc byl zatčen za heydrichiády 13. června 1942 gestapem a 2. července zastřelen na Kobyliské střelnici, což bylo těžkou ztrátou pro obor.¹⁰² Ústav se již na přelomu 20.–30. let rychle rozvíjel a v roce 1933 vyráběl padesát šest druhů léčivých sér a vakcín a šedesát druhů diagnostických preparátů. I po druhé světové válce byl považován za špičkové evropské pracoviště s velkou mezinárodní reputací a vyvážel svoje séra do řady zemí, nejvíce do Německa, Jugoslávie, Bulharska a na Střední východ.¹⁰³ Prvním ředitelem ústavu byl prof. MUDr. Karel Kučera, v letech 1925–1928, na nějž navázal doc. MUDr. Bohumil Vacek, v letech 1928–1937. Chápání sepětí hygieny a života společnosti dobře vystihují názory Josefa Ročka:

100 <http://www.szu.cz/historie> [6. 3. 2021].

101 https://cs.wikipedia.org/wiki/St%C3%A1tn%C3%AD_zdravotn%C3%AD_%C3%BAstav [8. 3. 2021]. Seznam přednášek, 3. lékařská fakulta Univerzity Karlovy v Praze, 1994/1995, s. 21.

102 <https://www.medvik.cz/bmc/link.do?id=jk01092422> [6. 3. 2021].

103 <http://www.szu.cz/vybudovani-szu-1921-1939>; <http://www.szu.cz/historie> [2. 3. 2021].

„...hygiena (patří) k těm vědám, které mají k životu člověka vztah nejtěsnější, které vyplývají přímo z jeho potřeb, ba více, které umožnily kulturní rozvoj lidstva (...), hygiena (...) je skutečným zdrojem lidské síly od pravěku, zdrojem, kterého jest tím více potřebí, čím vyšší jest lidská kultura. (...) Kultura musí pěstovati a zdokonalovati hygienu, aby sama mohla růst.“

Pro myšlenkové zrání interdisciplinarity ve 20. letech v Československu je logické i její vyjádření na veřejnosti. Prof. Hamza ve svých úvahách o etologii nemocí, po konzultaci s brněnským sociologem Inocencem Františkem Bláhou vydal v roce 1928 studii „Zdravotní sociologie“, v níž zdůraznil potřebu nemocem předcházet: „úkolům lékařovým není jen zakročovati proti nemoci již projevěné, nýbrž pečovat též, aby se neobjevila.“ Spojeným úsilím českých a slovenských lékařů byl vybudován obor, komplex institucí a nástrojů sociální a zdravotní politiky, který přispěl k rozvoji sociálního lékařství i na světové úrovni. Obor Sociální lékařství se zejména po II. světové válce vydal na úspěšnou cestu Evropou i celým světem. V současnosti náleží, ať už jako součást oboru Public Health, New Public Health nebo Social Medicine, k výrazným komponentám výchovy lékařů a dalších zdravotnických pracovníků.

Slovo závěrem

Mladý československý stát byl nucen v prvních letech své existence se vypořádávat s celou řadou nepřijemných problémů, které ve svém souhrnu vykazovaly nebezpečí krize. Jejich řešení bylo těžkou výzvou a zkouškou pro odolnost demokratického státu a jeho společnosti. Právě na příkladu reflexe těžkých zásobovacích problémů, chaosu, hospodářského propadu, včetně ne zcela příjemného mezinárodního prostředí, s nimiž se musela vyrovnávat především vláda, nicméně také celá společnost, se ukázalo, jak důležitý vklad do budování stability mladé demokracie přinesla tehdejší generace. Jednalo se o budování společnosti, s dlouhodobým výhledem, které si vyžadovalo delšího mírového období. Ve studii jsem se pokusil přiblížit tuto situaci právě na příkladu obrovského pracovního úsilí českých lékařů, zejména v oblasti zdravotnictví, konkrétně právě ustaveného sociálního lékařství.

Studie byla zpracována v rámci výzkumu RVO:67985963, jehož nositelem je Historický ústav AV ČR, v. v. i.

War, Peace, Crisis, Revolution. The Early 1920s in Central Europe

In this study, the author deals with the impact, aftermath, and context of the raging war during 1914–1918. The Great War caused heavy casualties on the battlefields as well as extensive material damage and the collapse of supply chains. The war resulted in vast geopolitical changes, onset of revolutions, counterrevolutions, and attempts to restore earlier monarchies. The social consequences of the war were further reflected in the very unstable situation of the newly emerging states. Previously, research has mostly focused on these spheres. Moreover, epidemics such as the Spanish flu spread out as well as social diseases that health care had previously failed to deal with. The medical staff of the young Czechoslovak state who developed a new healthcare system and the previously neglected medical fields significantly contributed to the struggle for the population's health, using their pre-war and war experience and great enthusiasm. For over a decade, they received a positive reputation abroad, inter alia because of the treatment of tuberculosis – the previous scourge. The results of their work deserve proper attention.